

САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ ЖӨНІНДЕГІ МИССИЯ

Қазақстан Республикасы – Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы, 20 қараша 2022 ж.

АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТҰЖЫРЫМДАР ТУРАЛЫ МӘЛІМДЕМЕ

АЛДЫН АЛА ТҰЖЫРЫМДАР

20 қарашада Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы бәсекелестіктен айырылған саяси жағдайда өтті және жан-жақты дайындыққа қарамастан, сайлау тиісті заңнаманы құру және оны шынайы плюрализмді қамтамасыз ету жөніндегі ЕҚЫҰ міндеттемелеріне сәйкес іске асыру үшін одан әрі реформалар қажеттігін атап өтті. Қазіргі Президент барлық парламенттік партиялардың бірлескен кандидаты ретінде сайлауға түсті және іс жүзінде оған ұстамды сайлау науқаны кезінде үлкен сынақ болған жоқ. Азаматтардың саяси өмірге қатысу қабілеті айтарлықтай шектеулі болып қала береді және негізгі бостандықтардың шектеулері сыни мәлімдемелер үшін кеңістікті тарылтады. Сайлау органдары сайлаушыларға бұқаралық ақпарат құралдарында кең ақпарат берді, бірақ бұқаралық ақпарат құралдарында сайлау науқанын аз жариялау және аналитикалық есептердің, соның ішінде онлайн, болмауы сайлаушылардың саналы таңдау жасау мүмкіндігін шектеді. Сайлау күні тыныш өтіп, дауыс беру процедуралары негізінен орындалғанымен, маңызды кепілдіктер еленбеді, ал дауыстарды санау және қорытындылау кезінде маңызды процедуралық қателіктер мен олықлықтар жіберілді, бұл сайлаудың ашықтығына нұқсан келтірді.

Конституция мен Сайлау туралы заң, сондай-ақ сайлауға қатысты басқа заңдар соңғы жылдары бірқатар өзгерістерге ұшырады. Мүгедектігі бар адамдардың сайлауға қатысуына қатысты елеулі техникалық өзгерістер болғанымен, сайлау өткізу және әкімшілік сот ісін жүргізу жөніндегі органдардың дауларды шешуінің рәсімдік негізі болғанымен, ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымдары назардан тыс қалуда, ал нормативтік-құқықтық база демократиялық сайлауға қатысты ЕҚЫҰ-ның халықаралық стандарттары мен міндеттемелеріне толық сәйкес келмейді. Адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарына Конституция кепілдік береді, бірақ іс жүзінде заңға тәуелді актілермен шектеуді жалғастыруда. Президенттік өкілеттіктерді шектеуге бағытталған шараларға қарамастан, заңнама мемлекет басшысына сайлау процесін бақылауға айтарлықтай мүмкіндік береді. 2022 жылғы қыркүйекте Қазақстан Республикасының Президентін сайлау үшін сайлау жүйесін өзгертетін конституциялық түзетулер енгізудің алдында қандай да бір қоғамдық консультациялар болған жоқ.

Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) заңмен белгіленген мерзімдерге сәйкес сайлауға дайындықты тиімді басқарды. ОСК тікелей эфирде ашық отырыстар өткізді және шешімдерін қабылданған күні жариялады. ДИАҚБ СБМ-ның кейбір сұхбаттасушылары сайлау өткізу жөніндегі органдардың құрамы саяси әртүрлілікпен ерекшеленбейтінін атап өтті және оның тәуелсіздігіне күмән келтірді, атап айтқанда, кандидатураларды ұсынатын саяси партиялар арасында шынайы саяси дифференциация жоқ. ДИАҚБ СБМ төмен тұрған комиссиялар үшін ұйымдастырылған сабақтарға оң баға берді; комиссия мүшелері тәжірибелі, жақсы жабдықталған. ОСК сайлаушыларды қазақ және орыс тілдерінде ақпараттандыру бойынша жалпыұлттық кешенді және инклюзивті науқан өткізді. Әр түрлі санаттағы мүгедектігі бар адамдардың қолжетімділігін жеңілдететін бірқатар шараларды көпшілік құптады.

Шамамен 11,9 миллион сайлаушы тіркелді. Сайлаушылардың тізімдері көпшіліктің назарына ұсынылды. Интеллектуалды және психоәлеуметтік ауытқулары бар адамдар мен барлық

тұтқындар үшін дауыс беру құқығына шектеулер сақталған, бұл халықаралық стандарттарға және ДИАҚБ-ның бұрын берілген ұсынымдарына қайшы келеді. Жалпы, ДИАҚБ СБМ әңгімелесушілер сайлаушылар тізімдерінің дұрыстығына қатысты елеулі алаңдаушылық білдірген жоқ. Сайлаушылар сайлау күні сайлау учаскелерінде алдын-ала сот қадағалауынсыз сайлаушылар тізіміне енгізілуі мүмкін, бұл озық халықаралық тәжірибеге қайшы келеді. Дегенмен, бірнеше рет дауыс берудің алдын алу мақсатында бірінші рет сайлаушыларды тіркеу мәртебесі электрондық үкімет порталы арқылы тексерілуі керек еді.

Қазақстан Республикасының Президенттігіне кандидаттарға қойылатын біліктілік талаптары Конституциямен кепілдендірілген азаматтардың сайлауда өз кандидатурасын ұсыну құқығын негізсіз асыра шектейді. Сонымен қатар, білімге, тұрғылықты жеріне, мемлекеттік қызметтегі немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымдардағы жұмыс тәжірибесіне қатысты талаптар ЕҚЫҰ міндеттемелеріне және басқа халықаралық стандарттарға қайшы келеді. ЕҚЫҰ міндеттемелеріне қарамастан, тәуелсіз кандидаттарға сайлауға түсуге рұқсат етілмейді. ОСК 12 кандидаттың ішінен 6 кандидатты тіркеді, оның ішінде 2 әйел. Төрт үміткер, соның ішінде біреуін тіркеуден бас тартылды, біліктілік талаптарына сәйкес келмеді, ал екі әлеуетті үміткер қажетті қол жинай алмады.

Онлайн және бетпе-бет үгіт-насихат іс-шаралары ұстамды болды, қоғамның шектеулі қатысуын тудырды және сайлау науқаны шынайы бәсекелестік сипатқа ие болмады. Қарсыластардың ешқайсысы қазіргі Президенттің саясатына сенімді түрде қарсы болған жоқ, бұл сайлаушылардың таңдауын шектеді. «Әділетті Қазақстанмен» байланысты месседж науқан дискурсында басым болды; әлеуметтік желілерде тақырыптар әр түрлі болды. Заңнамада ашық алаңда науқандарды өткізу үшін арнайы бөлінген орындар қарастырылған, дегенмен олардың саны мен сыйымдылығы шектеулі. Бірде-бір тіркелген кандидат жиналыс бостандығы туралы алаңдаушылық білдірмесе де, азаматтық қоғам мен кейбір оппозиция өкілдері саяси сипаттағы бейбіт жиналыстарға қатысу мүмкіндігінің жоқтығын атап өтті.

Конституция жыныстық кемсітушілікке тыйым салады; дегенмен, әйелдердің қатысуын ынталандырудың нақты шаралары шектеулі және әйелдер әлі де қоғамдық және саяси өмірде аз ұсынылған. Қазіргі уақытта парламенттің төменгі палатасындағы 107 орынның 28-і (26 пайыз), 22 министрлік лауазымның 2-і әйел және 20 аймақтық *Әкімдердің* ішінде әйел жоқ. Алты үміткердің екеуі әйелдер болды. Гендерлік мәселелер компанияда маңызды орын алған жоқ. Сонымен бірге әйелдер сот жүйесінде, аудандық және облыстық соттарда, сондай-ақ сайлау өткізу жөніндегі төмен тұрған органдарда кеңінен ұсынылған.

Сайлау туралы заңда сайлау науқанын мемлекеттік және жеке қаржыландыру қарастырылған. Мемлекеттік қаражат сайлау комиссияларының қарауында. ОСК сайлау науқанын қаржыландыруды қадағалау органы ретінде кандидаттардың сайлау күніне дейінгі кірістері мен шығыстары туралы жиынтық ақпаратты жариялады. Мемлекеттік қаражаттың шығыстары мүлдем жария етілмейді, бірақ ОСК-ға сәйкес азаматтардың сұранысы бойынша берілуі мүмкін. Кандидаттарды тіркеуден шығару және сайлау нәтижелерін жарамсыз деп тану сияқты сайлауалды науқанын қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін санкциялар тепе-тең емес және заңнама оларды қолдану кезінде кең еркіндікке мүмкіндік береді. Бұл сайлау кезінде санкциялар қолданылған жоқ. ОСК сайлау науқанын қаржыландыру туралы есептерге аудит жүргізбейді, өйткені сайлау заңнамасы мұны талап етпейді, бұл сайлауалды науқанын қаржыландыруды қадағалауды тиімсіз етеді.

Конституциямен кепілдендірілген сөз бостандығы мен ақпаратқа қолжетімділік рестриктивті нормативтік-құқықтық базамен және оның таңдамалы қолданылуымен шектелген. Журналистерді қорқыту және оларға шабуыл жасау жағдайларымен бірге бұл кең таралған өзін-өзі цензураға және сайлауға аса мән берілмеуіне алып келеді. ДИАҚБ бақылаған барлық бұқаралық ақпарат

құралдары жаңалықтарда сайлау науқанын тең қамту туралы заңнамалық ережелерді сақтады, бірақ аналитикалық бағдарламаларда науқанды жария етуден тартынды. ОСК ұйымдастырған бір теледебатты қоспағанда, бұқаралық ақпарат құралдарында кандидаттардың сайлау науқаны тек саяси ақылы жарнама арқылы жүргізілді. Жаңалықтар бағдарламасында сайлау науқанының айтарлықтай шектеулі жария етілуі және кандидаттар мен олардың бұқаралық ақпарат құралдарындағы платформаларын сыни талдаудың болмауымен бірге сайлаушылардың саналы таңдау жасау мүмкіндігін қысқартты.

Заңнама сайлау өткізу жөніндегі органдар мен соттардың дауларды шешуін көздейді және ақылға қонымды мерзімдерді белгілейді. Оң тұсы, сот төрелігі секторын цифрландыру саласындағы соңғы бастамалар шағым беру рәсімін оңайлатып, мемлекеттік органдардың ден қою жылдамдығын арттырды. Сонымен қатар, сайлауға байланысты даулар азаматтық соттан мамандандырылған әкімшілік соттарға жіберілді. ОСК шағымдардың дерекқорын жүргізсе де, бұл ақпарат жалпыға қолжетімді емес және шағымдар ашық отырыстарда талқыланбайды, бұл транспаренттілікті азайтады. Президент Конституциялық кеңестегі сайлаудың соңғы нәтижелерін дауласуға заңды құқығы бар бірнеше субъектілердің бірі болып табылады, ал азаматтар мен басқа кандидаттар халықаралық озық тәжірибеге қарамастан мұндай мүмкіндіктен айырылған.

Сайлау туралы заң азаматтық және халықаралық байқаушылардың қатысуын қарастырады. Халықаралық байқаушылар ОСК аккредиттелгенімен, азаматтық байқаушыларды аккредиттеудің ресми процедурасы жоқ. Азаматтық байқаушылар дауыс беруді және дауыстарды санауды бақылауға құқылы, бірақ сайлауды қорытындылау процесін бақылай алмайды. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары тәуелсіз байқаушылар үшін кеңістік азайғанымен, Үкіметпен афилиирленген ұйымдардың танымалдығы басым бола бастады деп алаңдаушылық білдірді.

Жалпы сайлау күні тыныш өтті. Дауыс беру тиімді ұйымдастырылды және процедуралар жалпы орындалды. Дегенмен, СБМ бақылаулардың жартысынан көбінде дауыстарды санау процедураларына теріс баға берді, өйткені маңызды процедуралық кепілдіктер жиі назардан тыс қалды, бұл бюллетеньдер есептелді ме және олар ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.4-тармағына сәйкес әділ ұсынылды ма деген сұрақтар туғызды. Көбінесе толыққанды бақылау қамтамасыз етілмеді, өйткені халықаралық және азаматтық байқаушылар дауыстарды санау және шектеусіз қорытындылау процедураларын бақылай алмады, бұл сайлаудың ашықтығына нұқсан келтірді.

АЛДЫН АЛА ТҰЖЫРЫМДАР

Алдыңғы тарихы және саяси мәнмәтіні

21 қыркүйекте Президент Қасым-Жомарт Тоқаев 20 қарашаға Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауын тағайындады.¹ Кезектен тыс президенттік сайлау Президент билікке келгеннен бері жариялаған конституциялық және соған байланысты заңнамалық реформалар, сондай-ақ елдегі экономикалық және саяси қайта құрулар мен мемлекеттік басқаруды соған байланысты қайта құрылымдау туралы пікірталастар аясында өтті.²

¹ 2022 жылдың күзінде кезектен тыс президенттік сайлау және 2023 жылдың бірінші жартыжылдығында мерзімінен бұрын парламенттік сайлау өткізу туралы Президент алғаш рет 1 қыркүйекте жариялады.

² Президент Тоқаевтың 2022 жылғы [16 наурыз](#) бен [1 қыркүйектегі](#) халыққа жолдауын қараңыз. 26 сәуірде жарияланған реформаларға сәйкес Президент Тоқаев «*Amanat*» билеуші партиясына мүшелігінен бас тартты. Президент әлі де кең атқарушы өкілеттіктерді сақтайды және орындалуы міндетті жарлықтар шығарады, ішкі және сыртқы саясатты анықтайды, министрлер мен барлық аймақтық *әкімдерді* (губернаторларды) тағайындайды.

Президент «Әділетті Қазақстанды» құруға бағытталған реформаларды табысты іске асыру үшін халықтың сенімінің жаңа мандаты талап етілетінін мәлімдеді. Сайлау 2022 жылдың 5 маусымында өткен конституциялық референдумнан және жылдың басында «қаңтар оқиғаларынан» зардап шеккен саяси толқулар мен зорлық-зомбылықтан кейін өтті. Бұл кезектен тыс өткен қатарынан алтыншы тікелей жалпыұлттық сайлау болды.

Президенттің бастамашыл реформалары мен мәлімдемелерін кейбіреулер плюралистік және бәсекеге қабілетті саяси ортаға қадам ретінде қабылдады. Дегенмен, азаматтардың саяси өмірге қатысу мүмкіндігі әлі де айтарлықтай шектеулі. 2019 жылдан бері берілген 19 өтінішке қарамастан, 2013 жылдан бері бірде-бір жаңа саяси партия тіркелген жоқ, оны Әділет министрлігі (ӘМ) ДИАҚБ СБМ растады.³ Қазіргі Президент барлық үш парламенттік партиядан: басқарушы «*Amanat*», Қазақстанның «*Ақ Жол*» демократиялық партиясы және Қазақстан Халық партиясынан (ҚХП) бірлескен кандидат ретінде сайлауға түсті.⁴ Кандидаттар мен саяси партияларды тіркеуге қойылатын шектеу талаптарымен қоса, бұл 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген құжатының 3 және 7.6 тармақтарын бұза отырып, сайлауда өткен конкурстың плюралистік сипатына күмән келтірді.⁵

ДИАҚБ СБМ-ның бірнеше сұхбаттасушылары кезектен тыс президенттік сайлауды өткізудің қоғамдық пайдасына күмәнданып, қазіргі Президент сайлауды заңдылығын арттыру үшін тағайындады деген пікір білдірді. 5 қыркүйекте оппозициялық саясаткерлер мен азаматтық белсенділерді қамтитын демократиялық күштер коалициясы кезектен тыс президенттік сайлауға қарсы болды.⁶

Конституция жыныстық кемсітушілікке тыйым салғанымен, әйелдердің қатысуын ынталандырудың нақты шаралары шектеулі және әйелдер әлі де қоғамдық және саяси өмірде аз ұсынылған.⁷ Қазіргі уақытта әйелдер Парламенттің төменгі палатасында *Мәжілісте* 107 орынның 28-ін (26 пайыз), 22 министрлік лауазымның 2-ін иеленеді және аймақтық 20 *Әкімнің* ішінде бірде-бір әйел жоқ. Сонымен қатар әйелдер сот жүйесінде, аудандық және облыстық соттарда, сондай-ақ төмен тұрған сайлауды өткізу органдарында кеңінен ұсынылған.

Сайлау жүйесі және нормативтік-құқықтық база

³ Ұсынылған 19 құжаттың ішінен талаптарды тексергеннен кейін Әділет министрлігі өтінім беру процесін жалғастыруға 10 рұқсат берді, оның 6-сы пайдаланылмаған және олардың қолданылу мерзімі өткен. Қалған өтінімдер қаралуда. «*Алга, Қазақстан*» жаңадан құрылған саяси партия ДИАҚБ СБМ-ға 2022 жылы Әділет министрлігі олардың тіркеу құжаттарын алудан 6 рет бас тартқанын хабарлады: 18 сәуір, 5 мамыр, 22 қыркүйек, 12 және 26 қазан және 9 қараша. Тіркеу құжаттары Саяси партиялар туралы заңның сақталмауына сілтеме жасай отырып қайтарылды.

⁴ Қалған кандидаттарды парламенттік емес партиялар немесе қоғамдық бірлестіктер ұсынды. Үш парламенттік партиядан басқа, Қазақстанда тағы үш тіркелген саяси партия бар: «*Ауыл*», Жалпыұлттық социал-демократиялық партия және «*Адал*», ол 2022 жылы «*Amanat*» партиясымен біріккен, бірақ ресми тіркеуді сақтайды.

⁵ [ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген құжатының](#) 3-тармағында ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер «саяси ұйымдарға қатысты плюрализмнің маңыздылығын» мойындады. 7.6-тармақта «жеке адамдар мен топтардың толық еркіндікпен өздерінің саяси партияларын немесе басқа саяси ұйымдарын құру құқығы» туралы айтылады. Сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары жөніндегі комитетінің 1996 жылғы № 25 Жалпы тәртіптегі ескертулерінің 4 және 27-тармақтарын, 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге № 25 жалпы комментарийді (АҚК № 25 жалпы тәртіптегі ескертулер) қараңыз. Сондай-ақ, «*Кандидаттарды тіркеу*» бөлімін қараңыз.

⁶ Коалиция, атап айтқанда, реформалар аяқталғанға дейін кезектен тыс сайлауға, соның ішінде Сайлау туралы заңға түзетулер енгізуге, Сайлау туралы заңға түзетулер имплементациясын қоса алғанда, [қарсы болды](#).

⁷ [БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитеті \(СИДО жөніндегі комитет\) 2019 жылғы EDAW\) Қазақстанның бесінші кезеңдік баяндамасы бойынша қорытынды ескертулерінде](#) әйелдердің саяси және қоғамдық өмірге қатысуына кедергі келтіретін басшылық лауазымдардағы әйелдердің төмен өкілдігі және кемсітушілік гендерлік стереотиптер туралы алаңдаушылық білдірді.

Президент бірыңғай жалпыұлттық сайлау округінде берілген барлық дауыстардың басым көпшілігімен (50 пайыз және бір дауыс) тікелей дауыс беру арқылы сайланады. Егер кандидаттардың ешқайсысы қажетті дауыс санын ала алмаса, Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) белгілеген күні екі ай ішінде ең көп дауыс жинаған екі кандидат арасында екінші тур өткізіледі. Екінші турда көп дауыс жинаған кандидат сайланады.

Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауын өткізу жөніндегі нормативтік-құқықтық базаға Конституция, Сайлау туралы конституциялық заң (соңғы түзетуі 2022 жылғы 5 қарашада енгізілген Сайлау туралы заң) және басқа да заңдардың тиісті ережелері, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты заңдар, Бейбіт жиналыстар туралы заң, Саяси партиялар туралы заң, Қоғамдық бірлестіктер туралы заң, Мемлекеттік қызмет туралы заң, Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс және Қылмыстық кодекс кіреді.

17 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Президентін сайлау жүйесін реттейтін Конституция ережелері өзгертіліп, өкілеттік мерзімі бес жылдан жеті жылға дейін ұзартылды, мерзімдер саны біреуімен шектелді. Түзетулерді Парламент кезектен тыс сайлау жарияланғаннан кейін қабылдады және олардың алдында ешқандай қоғамдық кеңес болған жоқ.⁸ 5 қарашада Президент бірқатар заңдарға қол қойды, соның ішінде Сайлау туралы заңға түзетулер енгізді.⁹ Сайлауға қатысты барлық жаңа ережелер, өкілеттік мерзімнің шектелуін реттейтін ережелерді қоспағанда, бұл сайлауға қолданылмайды.

Соңғы жылдары Конституцияға да, Сайлау туралы заңға да бірнеше рет түзетулер енгізілді. Дегенмен, президенттік сайлаудың нормативтік-құқықтық базасы әлі де сайлау құқықтарын тиімді жүзеге асыру үшін жеткілікті кепілдіктер бермейді, өйткені демократиялық сайлауды өткізу үшін негіз болатын бірқатар ережелер ЕҚЫҰ міндеттемелері мен халықаралық стандарттардан әлі де алшақтайды. ДИАҚБ-ның көптеген алдыңғы ұсыныстары, атап айтқанда, кандидаттарды ұсыну және тіркеу талаптарына, сондай-ақ қауымдастықтардың¹⁰, жиналыстардың¹¹, ерік бостандығының¹², ашықтықтың және ақпаратқа қолжетімділіктің¹³ негізгі бостандықтарына, соның ішінде сайлаудың бөлінбеген нәтижелерін жариялауға байланысты шектеулерге қатысты назардан тыс қалды. Сонымен қатар, басқа нормативтік-құқықтық ережелерді кеңінен тұжырымдау билікке нормативтік-құқықтық базаның сенімділігіне және

⁸ Жоба Конституциялық кеңес түзетулердің конституциялылығын растағаннан кейін 16 қыркүйекте Парламентте дауыс беруден екі күн бұрын көпшілікке қолжетімді болды. ЕҚЫҰ-ның 1991 жылғы Копенгаген құжатының 5.8-тармағында заңнама «жария рәсімнің соңында қабылданады», ал [1991 жылғы Мәскеу құжатының](#) 18.1-тармағында «заңнама ашық процестің нәтижесінде тұжырымдалады және қабылданады» делінген.

⁹ 5 қарашаға дейін өкілеттік мерзімдеріне қатысты конституциялық өзгерістер сайлау заңнамасында көрсетілмеген.

¹⁰ Саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктерді тіркеу процедуралары билікке кең дискрециялық өкілеттіктер береді. Саяси партиялар туралы заңда саяси партия құрылғанға дейін ескерту рәсімі қарастырылған. Хабарлама өңірлердің үштен екісін білдіретін кемінде 1000 азаматтан тұратын бастамашыл топтың атынан ұсынылуы тиіс. ДИАҚБ СБМ осындай бастамашыл топтардың кейбір мүшелері нормативтік-құқықтық базада көзделген талаптарға сәйкес келмеді деп мәлімдеп, мұндай хабарламалардан бас тартудың көптеген жағдайлары туралы хабардар етілді. Сондай-ақ, [Қазақстанның екінші кезеңдік баяндамасы бойынша 2016 жылғы БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің \(АКК\) қорытынды](#) ескертулерін қараңыз.

¹¹ Атап айтқанда, халықаралық стандарттарға қайшы, Бейбіт жиналыстар туралы заң жария іс-шараларды өткізу үшін негіздердің кең тізімі немесе басқа орын/уақыт ұсынысы бойынша «хабарлама» алғаннан кейін іс-шараны өткізуге рұқсат беру немесе одан бас тарту құқығын атқарушы органдарға қалдырады. «Сайлау науқаны» бөлімін қараңыз.

¹² «Бұқаралық ақпарат құралдары» бөлімін қараңыз.

¹³ Мысалы, Ақпаратқа қол жеткізу туралы заң мемлекеттік органдардың қоғамдық қызығушылық тудыратын ақпаратқа қол жеткізуді шектеу жөніндегі кең өкілеттіктеріне мүмкіндік береді. Сайлау өткізу жөніндегі органдар өңдейтін шағымдар мен сұраулар туралы ақпарат жалпыға қолжетімді болып табылмайды және сот шешімдеріне қолжетімділік шектеулі.

заңның біркелкі қолданылуына күмән келтіретін заңды қолдануға кең дискрециялық өкілеттіктер береді.¹⁴

Мүгедектігі бар адамдардың сайлауға қатысуына, сайлау өткізу жөніндегі органдардың дауларды шешуі үшін рәсімдік негізге және әкімшілік сот ісін жүргізуге байланысты елеулі оң қадамдар жасалды.

«Суперпрезиденттік» өкілеттіктерді қысқартуға бағытталған жаңа реформаларға қарамастан, заңнама мемлекет басшысына сайлау процесін айтарлықтай бақылау мүмкіндігін береді. Демократиялық стандарттарға және ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымына қарамастан, Конституция Президентке Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауын тағайындаудың сөзсіз құзыретін береді.¹⁵ Президенттің жарлықтары сотта қайта қаралмайды, нәтижесінде Президенттің кезектен тыс сайлау тағайындау туралы жарлығының барлық заңды дауларына жол берілмейді.¹⁶ Тек Президент, басқа ешқандай кандидаттардың Конституциялық кеңестегі президенттік сайлаудың нәтижелеріне қарсы шығуға құқығы жоқ («*Шағымдар мен өтініштер*» бөлімін қараңыз).

Сайлау өткізу жөніндегі органдар

Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауын сайлау комиссияларының үш деңгейлі тұрақты құрылымы басқарды: ОСК, 239 аумақтық сайлау комиссиясы (АСК) және 10 101 учаскелік сайлау комиссиясы (УСК).¹⁷ ОСК заңнамамен берілген өз өкілеттіктері шегінде реттеуші өкілеттіктерге ие. ОСК және АСК бес жылдық мерзімге тағайындалған жеті мүшеден тұратын тұрақты органдар болып табылады. АСК-да тек екі мүше тұрақты жұмыс істейді.¹⁸ Учаскелік сайлау комиссиясының құрамы тиісті сайлау учаскесіне тіркелген сайлаушылардың санына байланысты 5-тен 11-ге дейін өзгереді.¹⁹ Заңнамада сайлау органдарында гендерлік теңдестірілген өкілдік туралы ережелер болмаса да, әйелдер жақсы ұсынылды. ОСК-ның екі мүшесі және төмен тұрған комиссия мүшелерінің үштен екісі әйелдер.²⁰

¹⁴ «Сайлау науқаны», «Сайлау науқанын қаржыландыру», «Бұқаралық ақпарат құралдары», сондай-ақ «Шағымдар мен өтініштер» бөлімдерін қараңыз.

¹⁵ Конституцияға 2011 жылы Президентке мерзімінен бұрын сайлауды тағайындау бойынша дискрециялық өкілеттіктер беретін түзетулер енгізілгеннен бері Қазақстанда өткізілген барлық президенттік сайлауды мерзімінен бұрын қызмет ететін Президенттер тағайындады. [Венециялық комиссия бір мәлімдемесінде](#) Президентке кезектен тыс сайлауды тағайындау үшін ерекше және дискрециялық өкілеттіктер беру «демократиялық стандарттарға сәйкес келмейді», өйткені бұл «сайлауды ел басшылығының плебисцитіне айналдырып, авторитарлық тенденциялардың заңдылығын қамтамасыз ете алады» деп атап өтті. АҚК қатысты № 25 жалпы тәртіптегі ескертулердің 9-тармағында «нақты мерзімді сайлау өздеріне жүктелген заңнамалық немесе атқарушы өкілеттіктерді жүзеге асырғаны үшін өкілдердің есептілігін қамтамасыз ету үшін қажет» делінген.

¹⁶ 1999 жылы Конституциялық Кеңес «Президенттің әрекеттері соттарда қаралуы мүмкін емес» деген қаулы шығарды. ЕҚЫҰ-ның 1991 жылғы Мәскеу құжатының 18-тармағында «Әркімнің негізгі құқықтарды құрметтеуге кепілдік беру және заңнаманың сақталуын қамтамасыз ету үшін әкімшілік шешімдерге қатысты тиімді құқықтық қорғау құралдары болады. Сол мақсатта әкімшілік қаулылардан зардап шеккен адамдар үшін тиімді құқықтық қорғау құралдары көзделетін болады. Қатысушы мемлекеттер осындай қаулылар мен шешімдердің сот арқылы қайта қаралуын қамтамасыз етуге ұмтылатын болады».

¹⁷ Республикалық маңызы бар Астана, Алматы және Шымкент қалаларының әрқайсысы үшін 17 аумақтық (облыстық) АСК, сондай-ақ 166 аудандық (аудандық) АСК және 37 қалалық АСК болды. УСК құрамына 9556 тұрақты УСК, ерекше қажеттіліктері бар адамдардың дауыс беруі үшін 477 УСК және елден тыс жерлерде дауыс беру үшін Қазақстан Республикасының 53 елшіліктері мен консулдықтарында құрылған 68 УСК кірді. Жалпы сайлау процесіне сайлау жөніндегі комиссияның шамамен 70 946 мүшесі тартылды.

¹⁸ Көп жағдайда төрағалар мен хатшылар.

¹⁹ УСК мүшелері сайлау кезінде ғана жұмыс істейді.

²⁰ ОСК мәліметтері бойынша, төмен тұрған комиссия мүшелерінің 67,7 пайызы (АСК пен УСК қоса алғанда) әйелдер болды; 9,3 пайызы 30 жасқа толмаған.

Президент ОСК төрағасы мен екі мүшені тағайындайды, ал Сенат пен *Мәжіліс* әрқайсысы екі мүшені тағайындайды. ОСК төрағасы 2022 жылдың қаңтарында тағайындалды.²¹ АСК және учаскелік сайлау комиссияларының мүшелерін жергілікті кеңестер (*Мәслихаттар*) 2019 жылы тіркелген саяси партиялардың кандидатуралары негізінде, әр сайлау комиссиясынан ең көп дегенде бір өкілден сайлады. Ұсынылған адамдар ұсынушы ұйымның мүшелері болуы міндетті емес және *Мәслихаттар* дауыс беру арқылы ұсынушы органдардың кез келгенінің жеке кандидатураларын қабылдауы немесе қабылдамауы мүмкін. Ұсыныстар жеткіліксіз болған жағдайда коммерциялық емес және қоғамдық бірлестіктерден, ал егер олар әлі де жеткіліксіз болса, жоғары деңгейдегі комиссиялардан өтінімдер қаралады.²² 2019 жылы кандидатураларды ұсыну процесінен бастап, ОСК кейбір мүшелері шығып кетуіне байланысты әр сайлау немесе референдум алдында төмен тұрған комиссиялардың құрамын қайта қарады.

Парламенттегі билеуші партияның басым болуын және қазіргі Президенттің барлық үш парламенттік партияның бірлескен кандидаты ретінде сайланғанын ескере отырып, бұл *Мәжілісте* ұсынылған партиялар арасында шынайы саяси дифференциацияның жоқтығын көрсетеді, сайлау органдарының құрамы саяси алуандықпен және теңгерімдігімен ерекшеленбейді. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар әнгімелесушілері сайлауды өткізу жөніндегі органдарды тағайындау тетігі мен құрамына, сондай-ақ олардың өз міндеттерін тәуелсіз және бейтарап, атап айтқанда сайлау күні орындау қабілетіне қатысты алаңдаушылық білдірді.²³

ОСК сайлауға дайындықты тиімді және заңмен белгіленген мерзімде басқарды. ОСК тұрақты түрде тікелей эфирде көпшілік отырыстар өткізді, оған байқаушылар, БАҚ өкілдері және партиялардың сенімді өкілдері қатысты, содан кейін баспасөз брифингі өткізілді. ОСК мүшелері шешімдер қабылдау процесінің ашықтығын төмендетіп, көп жағдайда ашық отырыстарда талқылаусыз бірауыздан шешім қабылдады. Оң жағы - шешімдер қабылданған күні онлайн жарияланды.²⁴

Төмен тұрған комиссия мүшелері тәжірибелі, комиссия жақсы жабдықталған және өз жұмыстарын ұқыпты орындады.²⁵ Алайда, сессиялар көбінесе мүдделі тараптарды хабардар етпестен *аяқ астынан* өткізіліп, ашықтықты азайтты. АСК өз шешімдерін жариялауға міндетті болғанымен, ДИАҚБ СБМ олардың көп жағдайда тұрақты түрде жарияланбағанын атап өтті.

Сайлау күні рәсімдері бойынша жалпыұлттық каскадтық тренинг қазан айының соңынан қараша айына дейін онлайн және офлайн режимінде өтті. ДИАҚБ СБМ бақыланатын оқу сабақтарын ақпараттық, жан-жақты және инновациялық, бейнелер мен интерактивті рөлдік ойындармен толықтырылған деп бағалады. ОСК сонымен қатар ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынысына сәйкес дауыстарды санау процедуралары туралы пайдаланушыға ыңғайлы брошюра шығарды.

²¹ ОСК-ның үш мүшесі 2021 жылы екінші мерзімге қайта сайланды.

²² ОСК мәліметтеріне сәйкес бүкіл ел бойынша төмен тұрған комиссия мүшелерінің шамамен 2,7 пайызын ғана жоғары деңгейдегі комиссиялар ұсынған. ОСК ДИАҚБ СБМ-ға АСК-ға қатысу үшін саяси партиялар кандидаттардың 59 пайызын, ал қоғамдық бірлестіктер мүшелерінің 36 пайызын ұсынғанын хабарлады.

²³ АҚК № 25 жалпы тәртіптегі ескертулердің 20-тармағы «сайлау процесін қадағалау және оның әділ және бейтарап және Пактіге сәйкес белгіленген заңдар бойынша жүргізілуін қамтамасыз ету үшін тәуелсіз сайлау органы құрылуын» талап етеді.

²⁴ ОСК өз арнасын *Telegram* әлеуметтік желісінде отырыстар алдында мүдделі тараптарды хабардар ету үшін пайдаланды. Негізгі қарарларда, басқалармен қатар, төмен тұрған комиссияларды құру, кандидаттарды тіркеуге байланысты процесс, бұқаралық ақпарат құралдарының ережелері мен реттелуі, мүгедектігі бар адамдардың қатысуын кеңейту шаралары, бюллетеньдерді рәсімдеу және халықаралық байқаушыларды аккредиттеу егжей-тегжейлі сипатталған.

²⁵ ОСК мәліметтері бойынша, АСК 1672 мүшесі (67,4 пайыз) бұл қызметті 2019 жылы тағайындалғаннан бері атқарды.

ОСК аймақтық коммерциялық емес ұйымдардың өкілдерімен ынтымақтастықта мүгедектігі бар тұлғалардың сайлау процесіне қатысуы мен қолжетімділігін кеңейту бойынша бірқатар бастамалар қабылдады. ОСК отырыстарының тікелей эфирі және сайлаушыларға арналған ақпараттық бейнероликтер сурдоаудармамен көрсетілді. ОСК осы тақырып бойынша төмен тұрған комиссиялар үшін арнайы сессиялар мен семинарлар өткізді және сайлау күні мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қалай тиімді көмектесу керектігі туралы УСК мүшелеріне егжей-тегжейлі ұсыныстар дайындады. Сондай-ақ, қимыл-қозғалысы шектеулі сайлаушылардың сайлау учаскелеріне кедергісіз кіруі және нашар көретін сайлаушылар үшін *Брайль* бланкілерін ұсыну көзделген.²⁶

ОСК жан-жақты веб-сайт жүргізеді және сайлаушылар үшін қазақ және орыс тілдерінде ауқымды ақпараттық бағдарлама өткізді. Науқан басталғаннан бері сайлаушыларды сайлау күні туралы хабардар ететін және қатысуды ынталандыратын сайлаушыларға арналған ақпараттық бейнероликтер әр түрлі бұқаралық ақпарат құралдарында көрсетілді немесе негізінен ОСК *Telegram* арнасында таратылды.²⁷ Көптеген УСК ДИАҚБ СБМ-ның ұзақ мерзімді байқаушыларына сайлау күні мен сайлау учаскесінің нөмірі туралы хабарлау үшін сайлаушыларға баспа шақыруларын беру үшін үй аралағаны туралы хабарлады.

Сайлаушыларды тіркеу

Ақыл-есінің немесе психоэлеметтік ауытқулары негізінде сот шешімі бойынша әрекетке қабілетсіз деп танылған адамдарды, сондай-ақ қылмыстың ауырлығына қарамастан бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адамдарды қоспағанда, 18 жастан асқан азаматтардың дауыс беру құқығы бар. Бұл шектеулер ЕҚЫҰ міндеттемелеріне және басқа да халықаралық міндеттемелерге қайшы келеді.²⁸

Сайлаушыларды тіркеу пассивті және тұрғылықты жеріне негізделген. Жалпы, ДИАҚБ СБМ әңгімелесушілері сайлаушылар тізімдерінің дұрыстығына қатысты елеулі алаңдаушылық білдірген жоқ. Сайлаушылардың тізімдерін *Әкімдіктер* (жергілікті атқарушы органдар) азаматтық хал актілерінің мемлекеттік тізілімі негізінде жасайды. *Әкімдіктер* жылына екі рет сайлаушылардың жаңартылған тізімдерін тиісті АСК-ға ұсынады және АСК тізімдерді ОСК жүргізетін деректермен салыстырады. 31 қазанда ОСК тіркелген 11 950 485 сайлаушы туралы хабарлады.

Сайлау күніне 30 күн қалғанда, тұрақты тұрғылықты жерінен тыс жерде дауыс бергісі келетін сайлаушылар тиісті тізімге енгізуге өтініш бере алады.²⁹ Сонымен қатар, 5 қарашаға дейін

²⁶ ОСК төмен тұрған комиссиялармен бірлесе отырып, әр өңірдегі мүгедектіктің түрлерімен байланысты нақты қажеттіліктерді анықтау үшін өңірлік мониторинг құралын енгізді. ОСК 2022 жылы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі құрған мүгедектерді әлеуметтік қорғау [ақпараттық порталы](#) сайлау учаскелері ретінде қызмет ететін ғимараттардың қолжетімділігі туралы нақты ақпарат беретініне кепілдік береді.

²⁷ Кейде ОСК месседжері LED экрандарындағы хабарламалар, банкомат экрандарындағы жарнамалар және ішкі авиарейстер туралы хабарландырулар түрінде де ұсынылды. Дауыс беру құқығы бар сайлаушылар өздерінің сайлау учаскесінің орналасқан жері туралы SMS-хабарламалар алды. Бұл ақпаратты [электрондық үкімет порталы](#) арқылы да алуға болады.

²⁸ БҰҰ-ның 2006 жылғы Мүгедектердің құқықтары туралы конвенциясының (МҚК) 12 және 29-баптарын қараңыз. Сондай-ақ, МҚК комитетінің 2013 жылғы № 4/2011 хабарламасының 9.4 тармағын қараңыз, онда 29-бапта ешқандай ақылға қонымды шектеулер қарастырылмаған және мүгедектердің кез-келген тобына ешқандай ерекшеліктер жоқ. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 24-тармағында құқықтар мен бостандықтарды шектеу «заңның мақсаттарына қатаң пропорционалды» болуы керек. АҚК қатысты № 25 жалпы тәртіптегі ескертулердің 14-тармағында дауыс беру құқығынан айыру үшін негіздер «объективті және ақылға қонымды» болуы тиіс делінген.

²⁹ Сайлаушыларды тұрғылықты жері бойынша тізімнен шығару шартымен. ОСК сәйкес 80 000 осындай өтініш берілген.

сайлаушылар тұрақты тұрғылықты жерінен тыс кез келген сайлау учаскесінде дауыс беруге мүмкіндік беретін дауыс беруге арналған есептен шығару куәлігін (ЕШК) алуға өтініш бере алады.³⁰ Сондай-ақ ерекше қажеттіліктері бар адамдарды тіркеу және үйде дауыс беру туралы ережелер қабылданды.³¹ 5 қарашадан бастап сайлаушылар тізімдері көпшілік назарына ұсынылды, бұл сайлаушыларға өтініш беруге мүмкіндік берді. Бұл кезеңде сайлаушылар өздерінің жазбаларын тексеріп, сайлау учаскелерінде, байланыс орталықтары арқылы немесе онлайн режимінде түсініктеме сұрай алды.

Озық халықаралық тәжірибеге қарамастан, учаске шегінде тұрғылықты жерін растаған, сайлаушылар тізіміне енгізілмеген сайлаушыларды тиісті учаскелік сайлау комиссиясы сайлау күні сайлаушылардың *арнайы* қосымша тізіміне алдын ала сот немесе әкімшілік қадағалаусыз қоса алады.³² Сайлауға алты күн қалғанда ОСК сайлау күні қосымша тіркелу бүкіл ел бойынша сайлау учаскелерінің шамамен 42 пайызында мүмкін болатынын хабарлады. Алғаш рет енгізілген осындай шара ретінде бірнеше рет дауыс берудің алдын алу мақсатында УСК сайлау күні сайлаушылар тізіміне қосылған барлық сайлаушылардың тіркелу мәртебесін электрондық үкіметтің онлайн-порталы арқылы тексеруге тиіс еді.

Кандидаттарды тіркеу

Конституция бойынша сайлау құқығына және кемінде 40 жасқа толуына қосымша, әлеуетті кандидаттар қазақ тілін еркін меңгеруі, тууы бойынша азамат болуы, жоғары білімі болуы және соңғы 15 жыл ішінде елде ресми тұруы тиіс. Соңғы үш талап, сондай-ақ кем дегенде бес жыл мемлекеттік қызметші немесе сайланған шенеунік ретінде тәжірибесі бар адамдарға ғана үміткер болу құқығын беретін Сайлау туралы заңның ережелері халықаралық стандарттарға қайшы келеді.³³ ЕҚЫҰ міндеттемелерін бұза отырып, тәуелсіз кандидаттарға үміткер болуға рұқсат етілмейді. ЕҚЫҰ міндеттемелеріне қайшы, Сайлау туралы заң қылмыстық жазасын өтеп жатқан адамдарды (пробацияны қоса алғанда), өтелмеген соттылығы бар адамдарды және бұрын сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық үшін сотталған

³⁰ ОСК мәліметтері бойынша, 19 қарашаға қарай 22,578 дауыс беруге арналған есептен шығару куәліктері (ЕШК) берілді.

³¹ Арнайы сайлау учаскелері демалыс үйлерінде, ауруханаларда немесе басқа медициналық мекемелерде, шалғай жерлерде, тергеу изоляторларында, шетелдегі консулдық мекемелер мен мемлекеттік мекемелерде, әскери бөлімдерде және теңіздегі кемелерде құрылды. Үйде дауыс беру жазбаша өтініш негізінде мүмкін болды, ол сайлау күніне 15 күн қалғанда тиісті учаскелік сайлау комиссиясына денсаулық жағдайына, науқас отбасы мүшесіне күтім жасау міндетіне немесе шалғай және жету қиын жерде болуына байланысты берілуі керек еді.

³² Ішкі мигранттарды тіркеу қағидаларын бекіту және Үкіметтің кейбір шешімдеріне өзгерістер енгізу туралы Үкіметтің 2011 жылғы қаулысына өзгерістер енгізу туралы [Үкіметтің 2022 жылғы 22 қазандағы № 845 қаулысына](#) сәйкес. [Сайлау мәселелері жөніндегі Венеция комиссиясының 2002 жылғы Тиісті практика кодексінің 1.2.iv бөлімі](#) «сайлау учаскелеріне сайлаушыларды сайлау күні тікелей тіркеуге рұқсат етілмеуін» ұсынады.

³³ АҚК-ға қатысты № 25 жалпы тәртіптегі ескертулердің 15-тармағы «сайлауға өзге түрде қатысуға құқығы бар адамдар білімі, тұрғылықты жері немесе шығу тегі сияқты негізсіз немесе кемсітушілік талаптарға байланысты немесе саяси қатыстылығы себебінен алынып тасталмауы тиіс. 25-тармақта бұдан әрі: «нәсіліне, түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе өзге де нанымна, ұлттық немесе әлеуметтік тегіне, мүліктік жағдайына, тууына немесе өзге де мәртебесіне қарай осы құқықтарды жүзеге асыру кезінде азаматтар арасында айырмашылықтар жасауға жол берілмейді» деп баса айтылады. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.3 және 24-тармақтары тең және жалпыға бірдей сайлау құқығына кепілдік береді және кез келген шектеулер Заңның мақсатына сәйкес болуын талап етеді. 2002 жылғы ТМД Конвенциясының 2-бабында «азаматтың мемлекеттік органдарға сайлау және сайлану құқығы [...] жынысына, тіліне, дініне немесе нанымна, саяси немесе өзге де сенімдеріне, ұлттық немесе әлеуметтік тегіне, ұлттық азшылыққа немесе этникалық топқа жататындығына, мүліктік жағдайына немесе өзге де мән-жайларына байланысты кемсітушілік сипатына тәуелді емес және қандай да бір шектеусіз жүзеге асырылады» делінген.

адамдарды сайлау құқығынан айырады.³⁴ Жалпы, Қазақстан Республикасының Президенттігіне кандидаттарға қойылатын біліктілік талаптары Конституциямен кепілдендірілген азаматтардың сайлауда өз кандидатурасын ұсыну құқығын негізсіз асыра шектейді.

Он екі кандидат өз кандидатураларын ОСК-ға заңмен белгіленген мерзімде ұсыну туралы өтініш берді. Төртеуі біліктілік талаптарына сәйкес келмеді және олардың өтініштері қабылданбады.³⁵ Астана қаласының Азаматтық істер жөніндегі аудандық сотының кандидатты ұсыну туралы хаттаманы жарамсыз деп таныған шешімінен кейін ОСК төрт кандидаттың бірі Нұржан Әлтаевты ұсынудан бас тартты. Іс сотта қаралып жатқанда, бұл кандидатты тіркеу процесі ОСК-мен «тоқтатылды», бұл кандидатқа қол жинауға кедергі болды.³⁶

Қолтаңбаны тексеру кезеңінде қазіргі Президентті қоспағанда, қалған сегіз әлеуетті үміткер он бес минут ішінде эссе жазудан, тиісті дикциямен мәтінді оқудан және көпшілік алдында сөйлеуден тұратын міндетті қазақ тілін еркін меңгеру тестінен өтуі керек еді.³⁷ Барлық әлеуетті үміткерлер тіл сынағынан өткеніне қарамастан, еркін сөйлеуді тексеру процесі озбырлық кепілдіктері тұрғысынан сұрақтар туғызады. Сонымен қатар, әлеуетті үміткерлер медициналық тексеруден өтуі керек еді.³⁸

Барлық біліктілік талаптарын орындаған екі әлеуетті үміткер қажетті қолдар санын жинай алмады. Әлеуетті кандидаттарда 20 аймақтың кем дегенде үштен екісіне тең дәрежеде білдіретін 118 273 (тіркелген сайлаушылардың 1 пайызы) ең аз қол жинау үшін 3 күннен 8 күнге дейін уақыт болды. Әр аймақта жиналған қолдардың түпнұсқалығын кейіннен Ішкі істер министрлігінің Көші-қон қызметі комитеті бес күн ішінде тексерді. Келесі кезеңде АСК аутентификация хаттамаларын ОСК-ға тапсырды. ДИАҚБ СБМ-ның бірнеше сұхбаттасушылары қол жинау және тексеру кезеңі негізсіз қысқа және ашық емес деген пікір білдірді.³⁹

³⁴ Кандидаттарды тек саяси партиялар немесе аймақтардың жартысынан көбінде тіркелген кеңселері бар тіркелген ұлттық қоғамдық бірлестіктер ұсына алады. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.5-тармағы азаматтарға «жеке немесе саяси партиялардың немесе ұйымдардың өкілдері ретінде кемсітусіз саяси немесе мемлекеттік лауазымдарды іздеуге» рұқсат беруді талап етеді. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 24-тармағында «демократиялық қоғамдағы құқықтар мен бостандықтарды кез-келген шектеу қолданыстағы заңнаманың мақсаттарының біріне қатысты болуы керек және осы заңнаманың мақсатына қатаң пропорционалды болуы керек» делінген.

³⁵ Үш кандидаттың мемлекеттік қызметте немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымда жеткілікті ұзақ жұмыс тәжірибесі болған жоқ; сонымен қатар, үш кандидаттың бірі туғаннан Қазақстан азаматы болған жоқ. 13 қазанда ОСК өз отырысында осы кандидатураларды қабылдау себептерін түсіндірді; дегенмен, ОСК-ның тиісті қаулыларында қандай іріктеу критерийлері орындалмағаны немесе бас тартудың негіздемесі қандай екендігі көрсетілмеген.

³⁶ Тоқтата тұру заңмен қарастырылмаған және практикалық тұрғыдан үміткерге қол жинау үшін парақтар берілмегендігін білдірді. ОСК сот отырысы барысында бұл жағдайда ол өз қалауы бойынша әрекет еткенін айтты.

³⁷ 7 қазанда ОСК алты адамнан тұратын лингвистикалық комиссия құрды, оның құрамына тілдік тест өткізуге жауапты академия өкілдері кірді.

³⁸ ОСК мен Денсаулық сақтау министрлігінің [2019 жылғы бірлескен қаулысымен](#) кандидат ретінде тіркелуге кедергі келтіретін 107 психикалық жағдай белгіленді.

³⁹ ОСК өз қаулысында қолтаңбаларды жарамсыз деп тану үшін негіздердің тізбесін белгіледі, оның ішінде қол қоюды бір адам бірнеше сайлаушының атынан жүргізгенін немесе сайлаушы бір кандидат үшін бірнеше рет қол қойғанын тексеру арқылы. Сонымен қатар, қаулы АСК заң бұзушылыққа байланысты кез-келген басқа негіздер бойынша қолтаңбаларды жарамсыз деп тануға өкілеттік берді. Сайлау мәселелері жөніндегі Венеция комиссиясының 2002 жылғы Тиісті практика кодексінің I.1.3iii бөлімі «қолтаңбаны тексеру нақты ережелермен реттелуін» ұсынады.

Осы сайлау шеңберінде ОСК алты кандидатты, оның ішінде екі әйелді тіркеді.⁴⁰ Тіркелу алдында алты үміткер шамамен 6500 Еуро (3 миллион теңге) көлемінде сайлау кепілдігін төлеп, жеке тұлғалары мен жұбайларының (зайыбының) салық декларацияларын тапсыруы керек.⁴¹

Сайлау науқаны

Науқан үміткерлерді тіркеу аяқталғаннан кейін 21 қазанда басталып, 19 қарашада түн ортасында аяқталды. Сайлау туралы заң және Бейбіт жиналыстар туралы заң сайлауалды іс-шараларын реттейді.⁴² Сайлау науқанына байланысты белгілі бір жиналыстарды өткізу үшін қатысушылар іс-шарадан кемінде бес күн бұрын жергілікті билікке хабарлауы керек.⁴³ Жиналыс бостандығының халықаралық стандарттарына қайшы, заң *Әкімдіктерге* негіздердің кең тізбесі бойынша «хабарлама» алғаннан кейін іс-шараны өткізуге рұқсат беру немесе бас тарту құқығын қалдырады.⁴⁴ *Әкімдіктер* үгіт материалдары үшін арнайы стендтер мен жабық үй-жайларда үгіт-насихат іс-шараларын өткізуге арналған орындар бөлді. Заңнамада ашық ауада үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін арнайы орындар қарастырылғанымен, іс жүзінде мұндай орындардың саны мен сыйымдылығы шектеулі.⁴⁵ Тіркелген бірде-бір кандидат жиналыс бостандығына қатысты алаңдаушылық білдірген жоқ. Соған қарамастан, оппозиция мен азаматтық қоғамды білдіретін ДИАҚБ СБМ-ның сұхбаттасушылары жекелеген адамдар мен топтардың саяси сипаттағы бейбіт жиналыстарға қатысу мүмкіндіктері шектеулі екенін атап өтті. Тіркелмеген *«Алга, Қазақстан»* оппозициялық тобы 20 қарашада кезектен тыс сайлау өткізуге қарсы бейбіт демонстрациялар өткізілетінін жариялады. Бірнеше қаланың *әкімдіктері* хабарламалар алып, іс-шараларды өткізуден бас тартты, ал ұйымдастырушылар мен әлеуетті қатысушыларға ұстау және әкімшілік қамауға алу шаралары қолданылды.⁴⁶

⁴⁰ Тіркелген кандидаттар: «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» қоғамдық бірлестігі ұсынған Қарақат Әбден; Ұлттық социал-демократиялық партия ұсынған Нұрлан Әуесбаев; «Ауыл» партиясы ұсынған Жигули Дайрабаев, «Аманат» кәсіподақтар федерациясынан Мейрам Қажыкен, үш парламенттік партия бірлесіп ұсынған Қасым-Жомарт Тоқаев болды: «Аманат», «Ақ жол» партиясы мен Халық партиясы, сондай-ақ бірнеше қоғамдық бірлестіктер және «Қазақ Аналары–Дәстүрге жол» қоғамдық бірлестігі ұсынған Салтанат Тұрсынбекова.

⁴¹ Сайлау кепілі ең төменгі жалақының 50 еселенген мөлшеріне (60 000 теңге) негізделген, 1 Еуро шамамен 465 теңгеге тең және кемінде бес пайыз дауыс алған кандидаттарға қайтарылады.

⁴² Бейбіт жиналыстар туралы заң орын-жайлар ішіндегі үгіт-насихат жұмыстарын реттемейді және сайлау науқаны кезінде өткізілген жиналыстар мен одан тыс жиналыстар арасында ешқандай айырмашылық жасамайды.

⁴³ Пикет, жиналыс және митингі түріндегі бейбіт жиналыстар ескертуді қажет етсе де, демонстрациялар мен шерулер түрінде бейбіт жиналыстарға рұқсат қажет.

⁴⁴ Алматы *әкімдігі* ДИАҚБ СБМ-ға 2022 жылы алынған 351 хабарламаның 44-і мақұлдағаны туралы хабарлады. Шамамен 101 хабарламалар қабылданбады, өйткені олар заңға сәйкес келмеді. 156 хабарлама үшін сұралған өткізу орнының бос болмауына, жөндеу жұмыстарына және басқа да жағдайларға байланысты баламалы өткізу орындары ұсынылды. Жиырма екі өтініш иесі өз өтініштерін қайтарып алды. [Бейбіт жиналыстарға құқық туралы 2020 жылғы № 37 жалпы тәртіптегі ескертулердің \(21-бап\)](#) 73-тармағында «хабарлама режимдері, өз тарапынан, іс жүзінде авторизация жүйесі ретінде жұмыс істемеуі тиіс» делінген.

⁴⁵ Үш ірі қалада (Алматы, Астана және Шымкент), сондай-ақ көптеген облыс орталықтарында әрқайсысында осындай үш арнайы орын бар, олардың сыйымдылығы 100-ден 1000 адамға дейін.

⁴⁶ Сайлау қарсаңында Алматы, Астана, Қостанай, Петропавл, Шымкент және Тараз *әкімдіктері* азаматтық белсенділер мен *«Алга, Қазақстан»* мүшелерінің хабарламаларына жауап ретінде 20 қарашада бейбіт наразылық акцияларын өткізуден бас тартты. 11 және 15 қарашада бірқатар белсенділер Алматы, Астана, Шығыс Қазақстан, Өскемен және Жаңаөзенде ұсталды немесе әкімшілік қамауға алынды. Сонымен қатар, 11 қарашада Астана соты партияның 2022 жылғы 21 тамызда өткен митингісіне байланысты *«Алга, Қазақстанның»* 5 мүшесін «бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру ережелерін бұзғаны» үшін 15 тәулікке әкімшілік қамауға алды. [Бейбіт жиналыстарға құқық туралы 2020 жылғы № 37 жалпы тәртіптегі ескертулердің \(21-бап\)](#) 36-тармағында (21-бап) «кез келген шектеулерді енгізу құқықты жүзеге асыруға жәрдемдесу мақсатына негізделуге тиіс, оның қажетсіз және пропорционалды емес шектеулеріне ұмтылуға негізделуге тиіс. Шектеулер кемсітушілікке, құқықтың мәніне нұқсан келтірмеуі немесе жиналыстарға қатысуға кедергі келтіруге немесе тежегіш әсер етуге бағытталмауы керек».

Жалпы, науқан ұстамды болды және шынайы бәсекеге қабілеттілікпен ерекшеленбеді. Барлық үш парламенттік партиялар, соның ішінде өздерін сындарлы оппозиция деп санайтындар, қазіргі Президенттің кандидатурасын бірлесіп ұсынды, бұл сайлау алдындағы ортаның плюралистік емес сипатын одан әрі әлсіретті.⁴⁷ ДИАҚБ СБМ-ның көптеген әңгімелесушілері Тоқаев мырзаны қоспағанда, барлық кандидаттардың көпшілікке белгісіз екенін атап өтті. Тұтастай алғанда, қазіргі Президент басқа кандидаттардың айтарлықтай қарсылығына тап болған жоқ және бірде-бір бәсекелес, шын мәнінде, Президенттің саясатына дауласпады немесе сайлаушылардың таңдауын шектей отырып, бұл туралы сыни пікір білдірмеді. Барлық үміткерлер аймақтарды аралап шыққанына қарамастан, науқан шектеулі қоғамдық қатысуды тудырды. Кейбір сайлауға қатысушылар ДИАҚБ СБМ-ға олардың басты мақсаты келесі жылға жоспарланған кезектен тыс парламенттік сайлау қарсаңында өзін және партиясының танымалдығын арттыру екенін айтты.

Науқанды насихаттау әдістеріне билбордтар, плакаттар, сондай-ақ теледидардағы және әлеуметтік желілердегі қазақ және орыс тілдеріндегі жарнамалар кірді. Науқанның көптеген іс-шаралары көбінесе жұмыс орындарында, соның ішінде өндірістік нысандарда, ауруханаларда, кітапханаларда және мәдени орталықтарда өткізілетін шағын жабық жиналыстар болды. Бұл сайлау іс-шараларына қатысуға мәжбүрлеу бойынша сайлаушыларға қысым жасалуына қатысты алаңдаушылық тудыруы мүмкін. ДИАҚБ СБМ бақылаған жартысынан астам науқан іс-шараларын өткізу орындарында қимыл-қозғалысы шектеулі тұлғаларға тәуелсіз қолжетімділік болды. Науқанның онлайн және жалпы өту барысы оң немесе бейтарап сипатта болды. ДИАҚБ СБМ науқан кезінде ұлттық азшылықтарға қатысты ешқандай кемсітушілік риториканы хабарлаған емес және байқамады. Науқан үш негізгі тақырыпқа бағытталған: әділетті мемлекет (саяси модернизация және заңның үстемдігі), әділ экономика (бәсекеге қабілетті экономика және ауыл шаруашылығы) және әділ қоғам (қол жетімді білім және денсаулық сақтау). Қауіпсіздік пен тұрақтылық та дискурста маңызды болды. Науқанның басқа үндеулері әлеуметтік қорғау, мемлекеттік басқару және сот жүйесін реформалау, бизнес пен ауыл шаруашылығын қолдау болды.

Қазіргі Президенттің сайлау науқаны басым болды және оны негізінен кандидаттың сенімді өкілдері жүргізді. Тоқаев мырза Президент ретінде ресми сапарында бірқатар өңірлік сапарлар жасап, сайлау алдындағы уәделерін беріп, даму жобаларын жариялап, компанияларды ашты.⁴⁸

Науқанның күңгірт сипаты әлеуметтік желілерде көрініс тапты. Instagram, Facebook және YouTube сияқты үш әлеуметтік медиа платформада ДИАҚБ СБМ үміткерлердің науқандарын

⁴⁷ Екі партия да ДИАҚБ СБМ-ға осындай тұрақсыз уақытта қазіргі президентке қарсы өз кандидатурасын ұсыну елдің бірлігі мен тұрақтылығына қауіп төндіруі мүмкін екенін хабарлады.

⁴⁸ 7 қарашада Маңғыстау облысында жұртшылықпен өткен кездесу барысында Президент «2023-2026 жылдарға 1 трлн теңгеден астам сомаға 29 жобаны іске асыру жоспарланып отыр, бұл 3000-нан астам тұрақты жұмыс орнын құруға мүмкіндік береді» [делді](#). 8 қарашада Атырауда Президент жұртшылықпен кездесу барысында Атырау облысын мұнай мен газды терең өңдеу жөніндегі елдің жетекші экономикалық орталығына айналдыру жоспарын [жариялап](#), газ-химия кешенін іске қосты. 15 қарашада Президент Алматыда автомобиль зауытының құрылысын [бастады](#). Сайлау науқаны ресми басталғанға дейін, 27 қыркүйек пен 20 қазан аралығында Президент Абай, Алматы, Жетісу, Павлодар, Қарағанды, Шымкент және Түркістанға барды. Барлық іс-шаралар туралы хабарламалар «Ақорда» Президенттің ресми сайтында жарияланды. ДИАҚБ және Венеция комиссиясының 2016 жылғы сайлау процестерінде әкімшілік ресурстарды теріс пайдаланудың алдын алу және оларға ден қою жөніндегі бірлескен басшылығының В.1.1 және В.1.3 бөлімдерінде «құқықтық база мемлекеттік органдарға сайлау алдындағы үгіт-насихат мақсатында ресми жария іс-шаралар өткізу арқылы өз жағдайын әділетсіз пайдалануға тыйым салатын тиімді тетіктерді көздеуі тиіс, соның ішінде қайырымдылық акциялары немесе сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарына қолайлы немесе ықпал етпейтін оқиғалар кез-келген саяси партияны немесе кандидатты қолдайды. [...] Сайлау науқаны шеңберінде күрес кезінде теңгерімсіздік тудыру үшін әкімшілік ресурстарды теріс пайдаланудың алдын алу үшін нормативтік-құқықтық базада сайлау науқаны кезінде белгілі бір партияға немесе кандидатқа қатысты немесе оларға қатысты қолайлы қабылдауды қалыптастыруға бағытталған үлкен хабарландырулар болмауы керек» делінген.

бақылады. Қазіргі Президенттің әлеуметтік желілердегі жазбалары басқа кандидаттармен салыстырғанда көпшіліктің назарын аударды. Президенттің «Әділетті Қазақстан үшін» сайлауалды ұранын әлеуметтік желілерде, оның ішінде жоғары лауазымды мемлекеттік шенеуніктер кеңінен қолданды. Сайлаудағы ресми бәсекелестермен салыстырғанда, танымал тұлғалар мен оппозициялық саяси қайраткерлер саяси билікті ашық сынға алып, жоғары белсенділік танытты. Хабарламалар тақырыптардың кең ауқымын қамтыды және басқалармен қатар жоғары деңгейдегі сыбайлас жемқорлыққа, қаңтар оқиғалары мен олардың салдарына, қазақ тілін қолдануға, инфляция мен кедейшілікке, сондай-ақ өңірдегі ағымдағы геосаяси оқиғаларға назар аударды.

Гендерлік мәселелер науқанда маңызды орын алған жоқ. Бір үміткер әйел гендерлік теңдік пен отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесін көтерді. Әйелдер ДИАҚБ СБМ бақылаған науқанның 16 іс-шараларында қатысушылардың шамамен 47 пайызын құрады.

Сайлау науқанын қаржыландыру

Сайлау туралы заңда сайлау науқанын мемлекеттік және жеке қаржыландыру қарастырылған. Қазақстан Республикасының Президентігіне кандидаттар БАҚ-та сөз сөйлеуді, баспа материалдарын және митингілерді өткізуді қамтитын толық тізбеде көрсетілген шығыстарды жабу үшін мемлекеттік бюджеттен мемлекеттік қаржыландыруға құқылы болды.⁴⁹ Үміткерлер мемлекеттік қаражатты тікелей алған жоқ, бірақ қызмет көрсетушілермен және шот-фактуралар мен келісімшарттар ұсыну арқылы өтініш беруі керек еді; қазіргі Президенттен басқа бес үміткер сайлау кезінде осы мүмкіндікті пайдаланды. Қаражат бөлінді, ал ұсынылған құжаттарды Астана АСК тексерді. Мемлекеттік қаржыландыру шығындары сайлау күніне дейін де, одан кейін де жарияланбайды, дегенмен ОСК сәйкес бұл мәліметтер азаматтарға сұрауы бойынша берілуі мүмкін.

Жеке қорлар кандидаттардың өз қаражаттарынан, оларды ұсынған саяси партиялардың немесе қауымдастықтардың жарналарынан және жеке және заңды тұлғалардың қайырымдылықтарынан тұруы мүмкін.⁵⁰ Тіркелгеннен кейін кандидаттар сайлау науқанын қаржыландыруды қадағалау жөніндегі бас орган болып табылатын ОСК таңдаған банкте арнайы шоттар ашты. Заң бойынша банк ОСК-ға апта сайын барлық кірістер мен шығыстар туралы есеп беруге міндетті.

Сайлау күніне дейін ОСК кандидаттардың сайлау науқанына қатысты кірістері мен шығыстары туралы жиынтық ақпаратты жариялады. Алайда, бұл мәліметтер сайлаушыларға қолжетімді ақпаратты шектей отырып, жеке жарналар мен қаражат көздерін ашпады.⁵¹ Сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін бес күн өткен соң, кандидаттар өздерінің сайлау науқанын қаржыландыру туралы есепті ОСК-ға ұсынуға міндетті, ОСК оларды өз веб-сайтында жариялайды. Сайлауға байланысты заңнамада аудит туралы нормативтік-құқықтық ережелер жоқ. ОСК аудит

⁴⁹ ОСК шығарған шешімге сәйкес әрбір кандидат теледидар мен радиода сөйлеуге шамамен 9 миллион теңге; жария іс-шараларға және баспа материалдарына 800 000 теңге; және көлік шығындарына 500 000 теңге алуға құқылы болды.

⁵⁰ Кандидаттар мен кандидатураларды ұсынатын органдардың жиынтық қаражаты 720 миллион теңгемен, ал азаматтар мен заңды тұлғалардың қайырымдылықтары 900 миллион теңгемен шектелген. Парламенттік саяси партиялар соңғы парламенттік сайлауда алынған дауыстарға пропорционалды түрде жыл сайынғы мемлекеттік қаржыландыруға құқылы. Жыл сайынғы мемлекеттік қаражатты сайлау алдындағы үгітке жұмсауға тыйым салынады.

⁵¹ 2002 жылғы [ТМД конвенциясының](#) 12.4-бабына сәйкес оған қол қойған мемлекеттер «кез келген тыйым салынған қайырымдылықтарды болдырмау үшін сайлауға қатысатын кандидаттарға, саяси партияларға (коалицияларға) барлық ақшалай қайырымдылықтардың ашық және транспарентті сипатын қамтамасыз етеді». [2003 жылғы БҰҰ ККП](#) 7.3-бабы мемлекеттерге «сайланбалы мемлекеттік лауазымдарға кандидаттарды қаржыландырудың ашықтығын арттыру үшін тиісті заңнамалық және әкімшілік шаралар қабылдауды ұсынады...».

жүргізбейді, тек есептердегі деректерді банк ұсынған мәліметтермен салыстырады, бұл науқанды қаржыландыруды қадағалауды тиімсіз етеді.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс сайлауалды науқанын қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін санкцияларды, соның ішінде сайлауалды науқан шығыстары туралы есептілікті ұсынбағаны үшін және көрсетілген банктік шотты айналып өтіп науқанды қаржыландырғаны үшін айыппұлдарды белгілейді. Осы уақытқа дейін сайлау барысында мұндай санкциялардың енгізілгені туралы әлі хабарланған жоқ. Сонымен қатар, Сайлау туралы заң егер дауыс беруден кейін сайлауалды науқанын қаржыландыруда бұзушылықтар анықталса, кандидаттарды тіркеуден шығаруды және сайлау нәтижелерін жарамсыз деп тануды көздейді. Заң осы пропорционалды емес санкцияларды қолданудың нақты критерийлерін белгілемейді және оларды қолдану кезінде кең еркіндікке мүмкіндік береді.⁵²

Бұқаралық ақпарат құралдары

Бұқаралық ақпарат құралдарының көптігіне қарамастан, дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарында пікір алуандығы жоқ. Онлайн-БАҚ пен әлеуметтік желілердің танымалдығы артып келе жатқанына қарамастан, теледидар әлі де саяси ақпараттың маңызды көзі болып табылады.⁵³ Жеке бұқаралық ақпарат құралдарының иелері туралы ақпарат коммерциялық құпия ретінде қорғалған. ДИАҚБ СБМ-ның көптеген сұхбаттасушылары бұқаралық ақпарат құралдарының көпшілігінің мемлекетке тиесілі немесе мемлекет субсидиялауы бұқаралық ақпарат құралдарының редакциялық саясатына араласуға әкеліп соқтыратынын, бұл негізделген таңдау жасау мүмкіндігін едәуір шектейтінін атап өтті.⁵⁴

Конституциямен кепілдендірілген сөз бостандығы мен ақпаратқа қолжетімділік шектеулі нормативтік-құқықтық базамен және оның таңдамалы қолданылуымен бұзылады. 2020 жылы «жала жабу» қылмыссыздандырылғанына қарамастан, жала жабуға қатысты бірқатар ережелер, соның ішінде «қорлау» және «көрінеу жалған ақпарат тарату», соңғысы бойынша жеті жылға дейін бас бостандығынан айыруға жазаланатын, халықаралық міндеттемелерге қайшы кеңінен тұжырымдалған.⁵⁵ Сонымен қатар нормативтік-құқықтық база онлайн-БАҚ пен әлеуметтік желідегі аккаунттарды бұқаралық ақпарат құралы ретінде қарастырады. Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі (АҚДМ) басқа мемлекеттік органдармен қатар, веб-сайттардағы мазмұнды шектеуге және алдын ала сот қадағалауынсыз негіздердің кең тізбесі бойынша бұқаралық ақпарат

⁵² [2020 жылғы ДИАҚБ мен Саяси партиялардың қызмеін реттеу жөніндегі Венеция комиссиясының бірлескен басшылығының](#) 273-тармағында «санкциялар бұзушылықпен байланысты болуы тиіс және пропорционалдылық принципін сақтауы керек» делінген.

⁵³ [2022 жылғы IREX ақпараттық барометріне](#) сәйкес халықтың 65 пайыздан астамы жаңалықтарды теледидардан көреді. Сондай-ақ, медиа тұтынуының соңғы көрсеткіштері туралы «Қаңтар» [деректерінен](#) қараңыз.

⁵⁴ [Мемлекеттік медиа бюджетін](#) елдің барлық жарнама нарығымен салыстыруға болады. 2021 жылы мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізуге арналған мемлекеттік [бюджет](#) 56,9 млрд теңгені құрады, ал [Орталық Азия жарнама қауымдастығының](#) деректері бойынша 2021 жылы барлық жарнама 76,5 млрд теңгені құрады. 2022 жылдың бірінші жартыжылдығында жарнама нарығы 31,6 млрд теңгені құрады, ал 2022 жылға арналған болжамды мемлекеттік бюджет 58,8 млрд теңге.

⁵⁵ «Әділ сөз» Халықаралық сөз бостандығын қорғау қорының [деректеріне](#) сәйкес 2022 жылы осыған байланысты 19 қылмыстық іс қозғалды (оның ішінде 1 - 131-бап бойынша – «қорлау», 7 - 274-бап бойынша – «көрінеу жалған ақпарат тарату»), 39 азаматтық талап және талап-арыз берілді, еркін пікір білдіру құқығын жүзеге асыруға байланысты 20 әкімшілік айыптаулар шықты. 2 қарашада Бас прокурор 2022 жылдың алғашқы тоғыз айында көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін 100 қылмыстық іс қозғалғанын [айтты](#). [АСҚХП № 34 жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 47-тармағы мемлекеттерді «жала жабуды қылмыссыздандыру туралы мәселені қарауға және кез келген жағдайда қылмыстық заңды қолдануға ең ауыр жағдайларда ғана жол берілуге тиіс және түрмеде отыру ешқашан тиісті жаза болып табылмайды» деп шақырады».

құралдарының жұмысын тоқтата тұруға құқылы.⁵⁶ ДИАҚБ СБМ бірнеше сұхбаттасушылары қоғамдық қызығушылық тудыратын тақырыптар бойынша ақпарат алуда бұрыннан келе жатқан қиындықтарды атап өтті.⁵⁷ Жалпы алғанда, шектеуші нормативтік-құқықтық база журналистерге қоқан-лоққылар мен шабуылдар жағдайларымен бірге сөз бостандығына тежегіш әсер етеді, бұл өзін-өзі цензураға әкеледі.⁵⁸

ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар әнгімелесушілері қоғамдық пікірге сауалнама жүргізуді шектейтін ережелерге және экзит-полдарды өткізуге тыйым салуға шағымданды.⁵⁹ Олардың пікірінше, Үкіметпен байланысты ұйымдарға ғана қоғамдық пікірге сауалнама жүргізуге рұқсат етілген.⁶⁰

Сайлау туралы заң бұқаралық ақпарат құралдарын үміткерлерді объективті жария етуге және ақылы эфир уақыты мен кеңістігіне тең қолжетімділікті қамтамасыз етуге міндеттейді. Жаңалықтар мен аналитикалық бағдарламаларда бұқаралық ақпарат құралдары кандидаттардың қызметін тең үлеспен жариялауы тиіс.⁶¹ Сонымен қатар, үміткерлерге мемлекеттік бюджет есебінен қамтылған эфир уақыты мен баспа алаңының тең үлесі берілді.⁶² ОСК ақылы эфир уақыты мен алаңдарын қамтамасыз етуді қадағалады. АҚДМ науқан кезінде мониторинг жүргізді; дегенмен, әдістеме жария етілмеді. 18 қарашада АҚДМ өздеріне қатысты мониторинг жүргізілген 578 бұқаралық ақпарат құралдары бұқаралық ақпарат құралдарында тең жариялау қағидатын сақтады деген қорытындыға келді.

⁵⁶ [Мысалы](#), тек 2022 жылдың қазан айында АҚДМ 2760 интернет-ресурстарды таратуға шектеу енгізді, оның ішінде 77-сі көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін. Сонымен қатар, төтенше жағдайлар кезінде [басқа уәкілетті органдар](#) Интернетке қолжетімділікті бұғаттай алады. [АСКХП № 34 жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 43-тармағын қараңыз.

⁵⁷ [Гресо-ның](#) 2022 жылғы маусымдағы [Қазақстанға қатысты бағалау туралы](#) есебінің 295-тармағында «жұртшылықтың заңнама туралы ақпаратқа қолжетімділігі белгілі бір дәрежеде болғанымен, практикалық іске асыру дұрыс жұмыс істемейді, өйткені қазіргі уақытта ақпаратқа қол жеткізуді заңсыз шектеуге қарсы тиімді күресудің барабар тетігі жоқ» делінген. [«IREX-тің 2022 жылғы Ақпараттық барометріне»](#) сәйкес ресми көздерден ақпаратқа қол жетімділік шектеулі болуы мүмкін. Мысалы, мемлекеттік органдар ақпаратты бірнеше рет «қызметтік пайдалану үшін» - журналистер арасындағы наразылықтың негізгі көзі ретінде жіктейді». [Заң медиа орталығының](#) мәліметтері бойынша, журналистер қаражат пен тендерлерді бөлуге қатысты қаржылық ақпаратқа, *сондай-ақ мәслихаттардан* алынған ақпаратқа қол жеткізуде ерекше қиындықтарға тап болады. Қаңтар айындағы оқиғалардан кейін БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссары 2022 жылғы 6 қаңтарда Қазақстан билігін «интернет-қызметтерді жедел және толық қалпына келтіруді қамтамасыз етуге» шақырды; 12 қаңтарда ЕҚЫҰ-ның бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы жөніндегі өкілі «ақпаратқа офлайн және онлайн режимінде шектеусіз қол жеткізу қоғамдық қауіпсіздіктің маңызды элементтерін білдіреді және ерқашан қамтамасыз етілуі керек» деп [мәлімдеді](#). [АСКХП № 34 жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 19-тармағы қатысушы мемлекеттерден «қоғамдық мүддені білдіретін Үкіметтің ақпаратын жұртшылыққа белсенді түрде ұсынуды» және «мұндай ақпаратқа оңай, жедел, тиімді және практикалық қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерді жұмсауды» талап етеді».

⁵⁸ Осы жылдың алғашқы тоғыз айында «Әділ сөз» журналистерге, блогерлерге және БАҚ редакцияларына 27 шабуыл, 26 қауіп-қатер төнгенін және 17 журналист ұсталғанын [тіркелді](#). Сондай-ақ 9 тұтқындау, түрмеге қамау немесе бас бостандығына шектеулер қойылып, журналистерге заң бұзғаны үшін 80 айып тағылды. Мысалы, Журналистерді қорғау комитеті Orda.kz веб-порталында тұрақты қауіптер, онлайн қудалау және кибершабуылдар туралы [хабарлады](#). 12 қазанда журналист Думан Мұхаметқарым бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібін бұзды деген айыппен қамауға алынды. ДИАҚБ СБМ бірқатар сұхбаттасушылары әлеуметтік желілерде де, онлайн-порталдарда да [жала жабу науқандарына](#) ұшырағанын хабарлады.

⁵⁹ 2018 жылғы сайлау туралы заңға енгізілген түзетулер тек елде тіркелген және кемінде бес жыл тиісті тәжірибесі бар ұйымдар сауалнамалар жүргізеді деп шектеді.

⁶⁰ Осы сайлауда ОСК қоғамдық пікірге сауалнама жүргізуге өкілеттік берілген [жеті](#) ұйымның тізбесін жариялады.

⁶¹ Бірқатар аймақтық хабар таратушылар ДИАҚБ СБМ жаңалықтар мен аналитикалық бағдарламаларда бірдей эфир уақытының қатаң ережесін сақтауда қиындықтар туындағаны туралы хабарлады, сондықтан олар науқанды мүлдем жарияламауға шешім қабылдады.

⁶² Бұл теледидарда 15 минут, радиода 10 минут және баспа басылымдары немесе онлайн порталдар жағдайында 2 мақаланы білдіреді.

ДИАҚБ СБМ БАҚ мониторингілеу нәтижелері сайлау науқанын теледидарда және онлайн-БАҚ-та жариялаудың жалпы көлемі шектелгенін көрсетеді.⁶³ Мониторинг жүргізілген телевизиялық станциялар әдеттегідей өздерінің жаңалықтар бағдарламаларында сайлау алдындағы жарысқа қатысушылардың қызметін жариялау үшін эфир уақытының тең мөлшерін беру міндеттемесін сақтады. «Хабар ТВ», «Қазақстан» РТРК және «Бірінші арна «Еуразия» мемлекеттік телеарналары үміткерлерге сәйкесінше репортаждардың орта есеппен 9,8 және 7 пайызын арнады. Алайда қазіргі Президент «Хабар ТВ» 21 пайыз және «Қазақстан» РТРК телеарналарында 23 пайыз және «Бірінші арна «Еуразия» 17 пайыз Президент ретінде өзінің институционалдық сипатында жарияланды. Жеке «7 арна» ұқсас тенденцияны ұстанды, әр үміткерге орта есеппен 3 пайыздық қамтуды арнады. Салыстыру үшін, қазіргі Президентті жария ету көрсеткіші 13 пайыз. Жеке «КТК» телеарнасы және «31-арна» үміткерлерге репортажға шамамен 9 пайыз, ал қазіргі Президентке сәйкесінше 13 және 6 пайызын арнады. Барлық жаңалықтар оң немесе бейтарап сипатта қамтылды. Көптеген арналарда жаңалықтар сурдоаудармамен қоса таратылды. ОСК ұйымдастырған және «Хабар» телеарнасы арқылы эфирге шыққан бір теледебат өткізілді.⁶⁴ Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдарында үміткерлерді үгіт-насихат тек саяси ақылы жарнама арқылы жүргізілді.⁶⁵ ОСК-ның сайлаушыларды теледидардан хабардар ету жөніндегі кең науқаны кандидаттардың саяси жарнамаларына қарағанда жиі байқалды.⁶⁶ Науқан кезінде бұқаралық ақпарат құралдарының сыни талдауларының болмауы сайлаушыларға саналы таңдау жасауға кедергі болды.

Кандидаттардың сайлау науқандарын онлайн-БАҚ жариялау өте шектеулі және негізінен бейтарап немесе позитивті болды. Алайда, басқа кандидаттарды қамтымай-ақ, *azattyq.org* кандидат ретінде және ресми тұлға тұрғысынан да Тоқаев мырза туралы сыни пікірлер айтты.

Шағымдар мен өтініштер

Сайлаудың нормативтік-құқықтық базасы сайлау өткізу жөніндегі органдар мен соттардың дауларды шешуін көздейді.⁶⁷ Жалпы, Сайлау туралы заң және Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі сайлауға байланысты дауларды шешудің ақылға қонымды мерзімдерін белгілейді.⁶⁸

Соңғы жылдары әділет секторында сайлауға байланысты шағымдарды сайлау органдарына, құқық қорғау органдарына және соттарға беру үшін онлайн-портал құруды қоса алғанда, цифрландыру бойынша айтарлықтай бастамалар енгізілді. ДИАҚБ СБМ барлық сұхбаттасушылары бұл шағым беру рәсімін едәуір жеңілдетіп, мемлекеттік органдардың жауап беру жылдамдығын арттырғанын атап өтті.⁶⁹ Сонымен бірге, көптеген сұхбаттасушылар кейде биліктің, соның ішінде ОСК-ның жауаптары нормативтік-құқықтық базаның ережелерін олардың

⁶³ ДИАҚБ СБМ 2022 жылдың 21 қазанынан 18 қараша аралығында алты телеарнаға: «Хабар», «Qazaqstan» РТРК, КТК, «Бірінші арна «Еуразия», «7 арна» және «31 арна», алты онлайн-БАҚ: *tengrinews.kz*, *zakon.kz*, *vlast.kz*, *azattyq.org*, *kaztag.kz* және *orda.kz* мониторинг жүргізді.

⁶⁴ Пікірталас 11 қарашада эфирге шықты. Сенімді өкілі қатысқан қазіргі Президентті қоспағанда, барлық үміткерлер жеке қатысты.

⁶⁵ Тоқаев мырзада ақылы саяси жарнаманың 11 түрі болса, басқа кандидаттардың қазақ және орыс тілдерінде 1-ден 4-ке дейін ақылы хабарландырулары болды.

⁶⁶ Мысалы, «Хабар» ТВ-да ОСК сайлаушыларын ақпараттандыру уақыты барлық кандидаттардың саяси жарнамасының жалпы уақытынан көп болды.

⁶⁷ Сайлау комиссиясына да, сотқа да шағым берілген жағдайда, сот талқылауы басым күшке ие болады.

⁶⁸ Сайлауға қатысатын мүдделі тұлғалар 10 күн ішінде сайлау комиссияларына немесе соттарға шағым бере алады. Сайлау комиссияларында шағымдарды қарауға бес күн және төмен тұрған комиссиялардың шешімдеріне өтініштерді қарауға үш күн бар.

⁶⁹ Шағым берілгеннен кейін сервистер тиісті заңнамаға сәйкес шешімді немесе жауапты жүктеу үшін автоматты түрде заңмен белгіленген мерзімдерді есептейді.

қарастырылып отырған мәселелерге қалай қолданылатынын түсіндірмей қайталайтынына өкініш білдірді.

ОСК шағымдар мен басқа хабарламалардың дерекқорын жүргізсе де, бұл ақпарат көпшілікке қолжетімді емес. ДИАҚБ СБМ-ның сұрауы бойынша 200-ге жуық өтінішті қамтитын ОСК дерекқорынан үзінді алды. ОСК айқындылықты төмендетіп, ашық отырыстарда шағымдарды талқылаған жоқ.

2020 жылғы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс соттардың дауларды шешуіне қатысты елеулі өзгерістер енгізді. Мемлекеттік басқаруға байланысты даулар, соның ішінде сайлауға байланысты істер азаматтық соттардан мамандандырылған әкімшілік соттарға берілді. Алайда сайлауға байланысты даулардағы әкімшілік әділеттіліктің оң әлеуеті құқықтық мәртебенің шектеулі нормаларымен, президенттік жарлықтардың сот бақылауынан босатылуымен және сайлауға байланысты даулар бойынша сот түрлерінің құзыретіне қатысты айқындықтың болмауымен әлсіреді.⁷⁰ Осы сайлауға байланысты Жоғарғы Сотқа 13 шағым түсті, соның ішінде кандидаттарды тіркеуге қатысты істер бойынша, ОСК-ның барлық шешімдерін күшінде қалдырылды. Сегізі іс жүргізу қабілетінің жоқтығынан немесе біліктілік талаптарының Конституцияға қайшы келуіне байланысты шағымдар бойынша соттың юрисдикциясынан бас тартылды немесе қайтарылды.⁷¹ Сот отырыстары жұртшылық үшін ашық, бірақ тыңдауларды өткізу уақыты мен орны туралы ақпарат іс бойынша тараптардың назарына ғана жеткізіледі. Шешімдер Интернетке жүктеледі, бірақ істердің нөмірлері мен тараптардың аттарын білмей іздеу мүмкін емес, бұл сот төрелігін жүзеге асырудың ашықтығын азайтады.⁷²

Сайлаудың соңғы нәтижелеріне Конституциялық кеңесте жарияланған күннен бастап он күн ішінде шағым жасалуы мүмкін. Заң бойынша Қазақстан Республикасының Президенті, Парламенттің екі палатасының спикерлері, парламент мүшелерінің кемінде бестен бір бөлігі және Премьер-министр ғана Конституциялық кеңестегі президенттік сайлаудың нәтижелеріне дауласуға заңды құқығы бар. Бұл халықаралық озық тәжірибеге қайшы келеді, азаматтар мен басқа кандидаттарды сайлау нәтижелеріне қарсы шығу мүмкіндігінен айырады.⁷³

⁷⁰ Заң кандидаттарды тіркеуге қатысты құқықтық ұстанымды шектейді, бұл тек кандидаттар мен кандидатураларды ұсынатын бірлестіктерге өз жағдайларында тіркеу туралы шешімдерге қарсы шығуға мүмкіндік береді. Азаматтық сот тіркелмеген кандидат Әлтаев мырзаның дел бойынша юрисдикцияны мойындады, дегенмен Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстің 162-бабы бойынша ұйымдарға және олардың лауазымды адамдарына қатысты сайлауға байланысты шағымдар әкімшілік соттың қарауына жатады. Шағым берген азамат оның сайлауға байланысты сипаты туралы білді, өйткені шағым бір уақытта ОСК-ға жіберілді. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 5.10-тармағы қатысушы мемлекеттерді әрқайсысына «негізгі құқықтарды құрметтеуге кепілдік беру және заңнаманың сақталуын қамтамасыз ету үшін әкімшілік шешімдерден тиімді құқықтық қорғау құралдарын» ұсынуға міндеттейді. 2022 жылдың маусымында енгізілген конституциялық түзетулерге сәйкес Конституциялық сот тек 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап әрекет етеді.

⁷¹ 2022 жылдың маусымында енгізілген конституциялық түзетулерге сәйкес Конституциялық сот тек 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап әрекет етеді.

⁷² АСҚХП № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулерінің 19-бабы «қатысушы мемлекеттердің ақпаратқа қол жеткізу құқығын іске асыру үшін қоғамдық мүддені білдіретін үкіметтік ақпаратты алдын ала қоғамдық игілікке беруі керек. Қатысушы мемлекеттер осындай ақпаратқа оңай, жедел, тиімді және практикалық қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерін жұмсауы тиіс».

⁷³ 2002 жылғы Сайлау мәселелері жөніндегі Венеция комиссиясының Тиісті практика кодексінің II бөлім 3.3.3f- сайлау қорытындыларын даулаудың заңды құқығын ұсынады, «барлық кандидаттар мен барлық сайлаушылар [...] апелляцияға құқығы болуы керек. Сайлаушылардың сайлау нәтижелеріне шағымдануы үшін ақылға қонымды кворум белгіленуі мүмкін».

Азаматтық және халықаралық байқаушылар

Сайлау туралы заң сайлауды азаматтық және халықаралық бақылауды көздейді. Қоғамдық бірлестіктер немесе коммерциялық емес ұйымдар азаматтық бақылаушыларды ұсына алады. Халықаралық байқаушылар ОСК аккредиттелгенімен, азаматтық байқаушыларды аккредиттеудің ресми процедурасы жоқ.⁷⁴ Азаматтық байқаушылардың жеке куәлігін және олардың кандидатурасын ұсынған ұйымның хатын көрсеткен кезде сайлау учаскелерінде дауыс беруді және дауыстарды санауды байқауға құқығы бар.⁷⁵ Дегенмен, олар АСК-да қорытындылау процесін бақылауға құқылы емес. Кандидаттар мен тіркелген саяси партиялар өздерінің агенттерін (сенімді тұлғаларын) және байқаушыларын жіберуге құқылы.

Азаматтық байқаушылар топтарының көпшілігі өздерінің күш-жігерін қысқа мерзімді байқаушыларды жұмылдыруға және оқытуға, сайлау күні дауыс беру және санау процедураларын бақылауға бағыттады. Байқаушылардың кейбір топтары ДИАҚБ СБМ-ға ұзақ мерзімді бақылау тәсіліне және олардың дайындық жұмыстарына, соның ішінде қаражат жинауға, мерзімінен бұрын тағайындалған сайлау және ресурстардың жетіспеушілігі теріс әсер еткендігі туралы хабарлады; тәуелсіз азаматтық байқаушылар тек ерікті негізде жұмыс істеді.⁷⁶ ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары тәуелсіз байқаушылар үшін кеңістік қысқарғанымен, жақсы ресурстарға ие Үкіметтің аффилиирленген ұйымдары басым бола бастады деп алаңдаушылық білдірді.⁷⁷

Сайлау күні

Жалпы сайлау күні тыныш өтті. Дауыс беру процедуралары негізінен орындалды; дегенмен, СБМ бақылаулардың жартысынан көбінде дауыстарды санауды теріс бағалады және қорытындылау процесінде ашықтық болмады. Сайлау күні бойы ОСК дауыс беру барысы, оның ішінде сайлаушылардың келуі туралы жаңартылған ақпаратпен бөлісті. Сайлаушылардың бүкіл ел бойынша алдын ала келуі 69 пайызды құрады, бұл ретте өңірлердің арасындағы айтарлықтай айырмашылық Алматы және Астана қалаларында байқалды, онда келу тиісінше шамамен 29 және 49 пайызды құрады. Байқалған сайлау учаскелеріндегі УСК мүшелерінің басым көпшілігі әйелдер болды, соның ішінде төраға ретінде (63 пайыз). Азаматтық байқаушылардың бірқатар тәуелсіз топтары өз бақылаушыларына қатысты, атап айтқанда, Алматы, Астана және Өскеменде қысым мен шектеулер туралы хабарлады.⁷⁸ Қазақстанның тіркелмеген демократиялық партиясы

⁷⁴ ОСК жалпы 641 халықаралық байқаушыны, 10 халықаралық ұйымнан 532 және 35 шет мемлекеттен 109 аккредиттеді.

⁷⁵ 5 қарашадағы түзетулермен енгізілген азаматтық байқаушыларды аккредиттеу туралы ережелер 2023 жылғы қаңтарда күшіне енеді.

⁷⁶ Осы сайлауды бақылаған кейбір тәуелсіз топтар: «Партиялық емес байқаушылар орталығы», «ЭХО», «НАҚ», «Еркіндік қанаты» және «Қазақстанның жастар ақпараттық қызметі» болды. Бұл ұйымдар ДИАҚБ СБМ-ға бүкіл ел бойынша бірнеше жүз бақылаушыны орналастыру ниеті туралы хабарлағанымен, басқалары сайлау учаскесіне біреуден 10 000-ға жуық байқаушыны орналастыруды жоспарлады.

⁷⁷ Азаматтық байқаушылардың тәуелсіз ұйымы «Еркіндік қанаты» ДИАҚБ СБМ-ға өз байқаушыларын іріктеу кезінде байқаушылардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін қатаң іріктеу процедураларын орындау керек екенін хабарлады. 7 қарашада «Еркіндік қанаты» қыркүйек айының ортасынан бастап олардың дерекқорлары бұзылғанын және олардың байқаушылары туралы ақпарат әлеуметтік желілердің аккаунттарында жарияланғанын көрсететін ашық хат жариялады.

⁷⁸ Олардың арасында «Еркіндік қанаты», ҚЖАҚ (Қазақстанның жастар ақпараттық қызметі) және тәуелсіз байқаушылар болды. ҚЖАҚ сонымен бірге байқаушылардың сайлау учаскелеріне кіруге рұқсат бермеуі және сайлау учаскелерінен шығарылуы, сайлау учаскелері ішіндегі қозғалысты шектеу және бақылауға кедергі келтірілгені туралы хабарлады.

мен Алматыдағы «Оян, Қазақстан» азаматтық қозғалысы өткізген шағын наразылық акциялары таратылып, қатысушылар полиция тарапынан ұсталды.⁷⁹

СБМ 127 сайлау учаскесінің ашылуын қадағалады. Жалпы, барлық бақыланған сайлау учаскелері уақытында ашылды. СБМ үшеуінен басқа барлық бақыланатын сайлау учаскелерінің ашылуына оң баға берді. Жалпы, процедуралар сақталды. Алайда, 30 жағдайда бюллетеньдер есептелмеді және олардың саны дауыс беру басталғанға дейін жарияланған жоқ. Бірнеше жағдайда сайлау бюллетенінің қауіпсіздігі заңда көрсетілгендей қамтамасыз етілмеді және дауыс беру жәшіктері бос және сенімді түрде мөрленгені көрсетілмеді.

СБМ байқаушылары дауыс беру процесін 1131 бақылаудың 95 пайызында оң бағалады. Дауыс беру процедуралары негізінен орындалды. Алайда, СБМ айтарлықтай бұзушылықтарды анықтады, соның ішінде бірдей болып көрінетін бірқатар қолтаңбалар (бақыланатын сайлау учаскелерінің 8 пайызында), топтық дауыс беру (бақыланатын сайлау учаскелерінің 3 пайызында), бюллетеньдер лақтыру белгілері және сенімхат бойынша дауыс беру және бірнеше жағдайда бірнеше мәрте дауыс беру. Сайлау учаскесінен тыс адамдар байқалған сайлау учаскелерінің 5 пайызында дауыс беруге келген сайлаушыларды жүйелі түрде тіркеді немесе қадағалады. Бірқатар сайлау учаскелерінде СБМ сайлаушылардың бюллетеньдерін суретке түсіруін қадағалады; кейбір жағдайларда сайлаушылар СБМ мұны жұмыс берушілерге дәлел ретінде жасайтындықтарын хабарлады.

Дауыс беру орнын жоспарлау байқалған сайлау учаскелерінің 4 пайызында дауыс беру құпиясын қамтамасыз етпеді. УСК ЕШК-ны сақтамады және сайлаушылар тізіміне ЕШК-мен дауыс берген сайлаушылардың жеке деректерін сәйкесінше бақылаулардың 9 және 8 пайызында қосқан жоқ, бұл процестің тұтастығына нұқсан келтіреді. Бақыланатын сайлау учаскелерінің шамамен 14 пайызында кем дегенде бір сайлаушыға негізінен тиісті жеке басын куәландыратын құжаттың жоқтығынан немесе сайлаушылар тізіміне енгізілмегендіктен дауыс беру мүмкіндігінен бас тартылды. Жағдайлардың 3 пайызында кем дегенде бір жеке куәлігі жоқ сайлаушыға дауыс беруге рұқсат етілді.

Бақылаулардың 6 пайызында өкілеттігі жоқ адамдар болғанымен, жалпы, олар УСК жұмысына араласпады. Саяси партиялар мен кандидаттардың бақылаушылары бақылаулардың үштен екісінен астамында болды, негізінен *Amanat* пен қазіргі Президенттің өкілі, ал азаматтық бақылаушылар бақылаулардың 85 пайызында болды. Дегенмен, байқаушылар 7 пайызда дауыс беру процедуралары туралы нақты түсінікке ие болмады, ал СБМ байқаушылары бақыланатын сайлау учаскелерінің 5 пайызында шектеусіз дауыс беру процедураларын бақылай алмады. Жалпы бұл процестің ашықтығына теріс әсер етті.

Әр түрлі мүгедектігі бар адамдардың дауыс беру процесіне қол жеткізуін жеңілдету бойынша қабылданған шараларға қарамастан, қимыл-қозғалысы шектеулі тұлғалар үшін тәуелсіз қолжетімділік бақыланатын сайлау учаскелерінің 28 пайызында қамтамасыз етілмеді, орналасуы ыңғайсыз болды, ал сайлау учаскелері арнайы құрылғылармен, соның ішінде бақылаулардың 6 пайызында *Брайль* қарпі бар бланкілермен жабдықталмады.

СБМ айтарлықтай процедуралық қателіктер мен олқылықтарға байланысты байқалған 111 сайлау учаскесінің 65-ында дауыс санын есептеуді теріс бағалады, бұл бюллетеньдер есептелді ме және олар ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.4-тармағына сәйкес адал ұсынылды ма деген маңызды сұрақтар туғызды. СБМ байқаушылары сайлау учаскелерінің үштен бірінен

⁷⁹ Сайлау күніне дейін Бас прокурор азаматтарды сайлау күні рұқсат етілмеген митингілерге қатыспауға бірнеше рет шақырды.

астамында дауыстарды санау процедурасын шектеусіз бақылай алмады, ал азаматтық бақылаушылар 47 жағдайда дауыстарды санау процедуралары туралы нақты түсінікке ие болмады, бұл дауыстарды санау процесінің ашықтығына нұқсан келтірді.

Байқалған сайлау учаскелерінің жартысынан көбінде дауыстарды санау процедуралары реттілікті сақтамады, ал 49 жағдайда дауыстарды санау нашар ұйымдастырылды. Бақылаулардың жартысынан көбінде УСК мүшелері әрбір бюллетень бойынша сайлаушылардың таңдауы туралы жарияламай (88 жағдай), сайлаушылар тізіміндегі сайлаушылардың жалпы санын (72 жағдай) және сайлаушылар тізіміндегі қолдар негізінде берілген бюллетеньдердің санын анықтамай, салыстыру кезінде маңызды кепілдіктерді елемеді (71 жағдай).

Бюллетеньдер 67 жағдайда кандидаттар бойынша сұрыпталғанға дейін есептелмеген, ал барлық дауыс беру жәшіктеріндегі бюллетеньдер саны 13 жағдайда дауыс берген сайлаушылар санынан көп болды. Бақылаулардың жартысынан көбінде СБМ байқаушылары бюллетеньдердегі сайлаушылардың белгілерін көре алмады. УСК мүшелері сәйкесінше 34 және 30 жағдайда бюллетеньдердің жарамдылығын ақылға қонымды және дәйекті түрде анықтаған жоқ. Нәтижелер туралы хаттамалар толығымен толтырылмады және қарындашпен жазылды (24 жағдай), ал енгізілген сандар дауыстап айтылмады (60 жағдай). 33 жағдайда қол қойылған хаттамалар көпшілік назарына ұсынылмады.

Қорытындылау негізінен ашықтықтың болмауына байланысты байқалған 99 АСК 30-сында теріс бағаланды. Байқалған АСК жұмысындағы елеулі рәсімдік қателер мен олықлықтар АСК орынжайларында УСК хаттамаларын толтыруды (22 жағдай) және АСК алдын ала ресми шешімінсіз хаттамаларға өзгерістер енгізуді (13 жағдай) қамтыды. Байқалған 18 АСК хаттамаларды қабылдау және толтыру шарттары нашар ұйымдастырылуына және орын тапшылығына байланысты жеткіліксіз болды, ал 9 АСК-да толып кеткендіктен. СБМ байқаушылары жағдайдың үштен бірінде қорытындылау рәсімдерін кедергісіз бақылай алмады. Байқалған 14 АСК-да СБМ байқаушыларына қолжетімділікке рұқсат берілмеді және 5 жағдайда СБМ байқаушыларына қорытындылау аймақтық деңгейдегі АСК немесе ОСК-да жүргізілетіні туралы хабарланды.⁸⁰

***Жалғыз ресми нұсқасы - ағылшын нұсқасы.
Бейресми аударма қазақ және орыс тілдерінде қолжетімді.***

⁸⁰ СБМ байқаушыларына Астана, Қостанай, Қызылорда, Өскемен, Павлодар және Шымкент қалаларында АСК қолжеткізуден бас тартылды және олар Ақтау, Орал, Петропавл және Шымкентте жоғары деңгейдегі комиссияларда қорытындылар шығарылатыны туралы хабардар етілді.

МИССИЯ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ ЖӘНЕ АЛҒЫС БІЛДІРУ

Астана, 21 қараша 2022 ж. – Бұл алдын ала қорытынды мәлімдеме сайлаудың ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, халықаралық міндеттемелерге және демократиялық сайлау стандарттарына, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкес келетіндігін анықтау үшін жасалған бағалау болып табылады.

ДИАҚБ 2005 жылғы Сайлауды халықаралық бақылау қағидаттарының декларациясын мақұлдады. Алдын ала нәтижелері мен тұжырымдары бар бұл мәлімдеме сайлау процесі аяқталғанға дейін беріледі. Сайлауды түпкілікті бағалау ішінара сайлау процесінің қалған кезеңдерін өткізуге, соның ішінде дауыстарды санауға, қорытындылауға және нәтижелерді жариялауға, сондай-ақ сайлау күнінен кейінгі ықтимал шағымдарды немесе өтініштерді қарауға байланысты болады. ДИАҚБ сайлау процесі аяқталғаннан кейін бірнеше айдан кейін ықтимал жақсартулар бойынша ұсыныстарды қамтитын кешенді қорытынды есепті жариялайды

Урсула Гацек жетекшілік жүргізетін ДИАҚБ СБМ 17 қазаннан бастап ұйымдастырылды және Астанада орналасқан 11 халықаралық сарапшыдан және бүкіл ел бойынша орналастырылған 30 ұзақ мерзімді байқаушыдан тұратын негізгі топтан тұрады. Сайлау күні 35 елден 299 байқаушы орналастырылды. Ашылу 127 сайлау учаскелерінде байқалды, ал дауыс беру бүкіл ел бойынша 1131 сайлау учаскелерінде бақылауда болды. Дауыстарды санау 111 сайлау учаскелерінде, ал қорытындылау – 99 АСК байқалды.

СБМ Қазақстан Республикасының билігіне сайлауды бақылауға шақырғаны үшін, сондай-ақ Орталық сайлау комиссиясы мен Сыртқы істер министрлігіне көмек көрсеткені үшін алғыс айтады. Сондай-ақ басқа мемлекеттік мекемелерге, саяси партияларға, бұқаралық ақпарат құралдарына және азаматтық қоғам ұйымдарына, сондай-ақ халықаралық қауымдастық өкілдеріне ынтымақтастықтары үшін ризашылықтарын білдіреді.

Қосымша ақпарат алу үшін, келесі байланыс нөмірлері бойынша хабарласуыңызды сұраймыз:

Урсула Гацек, ДИАҚБ СБМ Астана қ. басшысы (+7 7013873260);

Катя Андруш, ДИАҚБ баспасөз хатшысы (+48 609 522 266), немесе

Мартина Баркер-Сиганикова, ДИАҚБ сайлау жөніндегі кеңесшісі, Варшава қ. (+48 695 654 060);

ДИАҚБ СБМ мекенжайы:

Radisson Hotel Astana, 5-қабат, Сарыарқа даңғылы, 4, Z10H9B8 Астана

Тел.: + 7 7172 670 100; электронды почта: office@odih.kz